

Микола МЕЛЬНИК

ВІД ЗАХОПЛЕННЯ КОЧІВНИКАМИ ДО ВІДМОВИ ВІД STEPPENFIXIERUNG: ПАРАДОКСИ УТОРСЬКОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ У ВИВЧЕННІ ПЕЧЕНІГІВ, УЗІВ ТА ПОЛОВЦІВ.

Одним з проявів національного пробудження народів Центральної Європи стала поява національних історіографій. Ключовими питаннями, які ставили перед собою представники угорської історіографії, було походження угорців, набуття ними батьківщини, початки історії угорців в Європі, співжиття з іншими народами.

Найраніші писемні джерела з історії угорців (Gesta Hungarorum та ін.) тісно пов'язували цей народ з іншими кочівниками, які у свій час подолали шлях з Азії до Європи - печенігами, узами, куманами. У ХІХ - на поч. ХХ ст. важливим фактором, який зумовив увагу до кочівників, був політичний. Угорщина була оточена слов'янськими та германськими народами, зростання пангерманізму та панславізму, національне відродження румунів загрожували ізоляцією угорців.

Тому представники угорської політичної еліти були зацікавлені у контактах з Туреччиною та глобальним Сходом, а науковці небезпідставно шукали коріння угорців на Сході, вивчали історію угорців у зв'язку з історією інших кочівників, цікавилися не лише угро-фінськими, але й тюркськими мовами, візантійськими та східними джерелами до історії угорців, печенігів, куманів. Підкреслювався войовничий характер кочівників порівняно з «мирними» народами, які мешкали на Півночі Європи (саами, фінами, комі та ін.). Так виникло явище угорського туранізму.

Успіхи угорської історіографії 19- першої половини 20 ст. у вивченні минулого неугорських кочівників в Угорщині (П. Хорват, Д. Феєр, Л. фон Селаї, П. Гунфалв'ї, Д. Паулер, Д. Дьярфаш, Я. Єрнеї, Б. Кошані, І. Поланьї, Я. Беліцкі, І. Кнежа, Л. Мадараші, Д. Мішкольці, Д. Місарош), залишених ними археологічних пам'яток (Д. Надь, Д. Н. Кішлегі, Д. Кальман, Н. Феттіх), мови, західних, візантійських і східних джерел (Г. Куун, М. Кмошко, З. Гомбоц, Д. Немет, Г. Фехер, Д. Моравчик, Д. Дьйорфі, Л. Рашонь,

М. Дьйоні) у невеликій мірі пов'язані з захопленням кочівниками, яке панувало в угорській історіографії в той час.

Після поразки Угорщини у Другій світовій війні, і, особливо, після поразки повстання 1956 р., політичні обставини змусили деяких угорських вчених (Е. Ледерер, І. Бертенї, А. Барта) писати про негативну роль кочівників та германських народів і позитивну роль слов'ян в історії Угорщини. Попри це, навіть в соціалістичний період угорська археологія, медієвістика, сходознавство та візантиністика мала значні успіхи у вивченні історії печенігів, узів та половців в історії Угорщини та Європи взагалі (К. Цегледі, А. Рона-Таш, І. Зімонї, І. Ердеї, А. Палоці-Хорват, Г. Хатхазі, Л. Шельмеці, Д. Крішто).

*Падіння Берлінського муру, вступ Угорщини до ЄС принесло певні зміни в загальній тенденції ставлення угорських істориків до кочового минулого угорців та до кочівників, які супроводжували угорців на історичному шляху. Один з провідних угорських археологів, Чонад Балінт, заявив про потребу відмовитися від *Sterrenfixierung*, зацикленості на кочівниках, і більше звертати уваги на європейську складову угорської історії. Політичні тенденції у гуманітарних студіях Угорщини не применшують важливої ролі, яку відіграють угорські сходознавці, історики та археологи у вивченні пізніх кочівників Східної Європи.*

Ключові слова: угорська історіографія, печеніги, узи, кумани.

Історія угорського народу тісно пов'язана з історією тюркських кочівників Пн. Причорномор'я. З печенігами мадари зіткнулися ще у час свого перебування у Поволжі, згодом, зазнавши поразки у війні проти печенігів, угорські племена перемістилися в Паннонію, де, як прийнято писати в угорській історіографії, “набули батьківщину” (*honfoglalás*). Печеніги та узи з X ст., а половці з XI ст. здійснювали набіги на територію Угорщини, брали участь у заколотах з метою заволодіння угорським престолом, разом з мадярами ходили у походи на сусідні землі.

Серединою X ст. датуються і перші спроби поселення угорськими володарями кочівників як федератів. Масове переселення половців хана Котяна (*Kötöny*) до Угорщини у першій пол. XIII ст. призвело до їх домінування у суспільно-політичному житті королівства протягом тривалого часу. Сліди присутності середньовічних тюркських кочівників збереглися в численних етнографічних групах сучасних угорців. Багато запозичень з

тюркських мов має угорська мова. Саме ці обставини зумовили увагу до історії кочівників Пн. Причорномор'я в угорській історіографії, вони ж визначали і напрямки досліджень¹.

Надзвичайно важливим було те, що угорська історіографія XIX ст., на відміну від російської, не сприймала тюркомовних кочівників як антагоністів власного народу. Більше того, тюркомовні кочівники вважалися спорідненими угорцям (традиція, що походить від угорських середньовічних хронік — *Gesta Hungarorum, Gesta Hunnorum et Hungarorum, Chronicon Pictum, Chronica Hungarorum* Яноша Туроці). Пошуки доєвропейської батьківщини, історичної та мовної, поразка революції 1848 р. та спроба протистояти пангерманізму та панславізму призвели до появи такого явища як угорський туранізм².

З найбільш ранніх робіт, що стосувалися середньовічних тюркських кочівників, відомі дослідження Петера Хорвата (Péter Horváth), Дьордь Феєра (György Fejér).³ Теми участі печенігів, узів та половців в угорській історії торкалися класики угорської історіографії Ладіслав фон Селаї (Ladislaus von Szalay), Пал Гунвалві (Pál Hunfalvy), Дьюла Поулер (Gyula Pauler).⁴

У 1870–1885 рр. з'явився чотиритомний твір Іштвана Дьярфаша (István Gyárfás) “Історія Яс-Кунів”⁵, перший том якого був цілком присвячений історії половців, а у другому розділі

¹ Сільвія Ковач та Іштван Зімонї зробили спробу огляду стосунків угорців з кочівниками у X-XIV ст.: Szilvia Kovács, István Zimonyi. Кочевники и Венгры в X-XIV вв. *Труды Института востоковедения РАН, Тюркские кочевники в Азии и Европе: цивилизационные аспекты истории и культуры*, 7. (2018), 146–168.

² Див.: Éva Kincses Nagy. A turáni gondola. *Őstörténet és nemzettudat, 1919-1931: Az 1988. áprilisában Szegeden rendezett egynapos ülészak előadásai*, ed. by Éva Kincses Nagy. (Szeged, 1991), 44–49; Joseph A. Kessler. *Turanism and Pan-Turanism in Hungary, 1890-1945*. PhD thesis. (Berkeley, 1967).

³ Péter Horváth. *Commentatio de initiis, ac maioribus Iazygum et Cumanorum eorumque constitutionibus a Horvath ex probatis scriptoribus et authenticis documentis deprompta, anno 1801*. (Pestinum, 1801); György Fejér. *A kunok eredete*. (Pest, 1850).

⁴ Ladislaus von Szalay. *Geschichte Ungarns*. (Pest, 1866); Pál Hunfalvy. *Etnographie von Ungarn*. (Budapest, 1877); Gyula Pauler. *A Magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt*. Vol. 1-2 (Budapest, 1899); Idem. *A Magyar nemzet története: Szent Istvánig*. (Budapest, 1900). Публікація джерел: *A magyar honfoglalás kútfoi*, ed. Gyla Pauler and Sándor Szilágyi. (Budapest, 1900).

⁵ István Gyárfás, *A Jász-Kúnok Története*. (Kecskemét, Szolnok and Budapest, 1870–1885).

другого тому (A Besenyő-Kúnok, “Печеніго-Куни”)⁶, хоч і поверхнево, розглянуто історію печеніго-візантійських стосунків. У 1880 р. граф Геза Куун (Géza Kuun) видав у Будапешті копію Codex Cumanicus.⁷ Це було не перше видання цього джерела⁸, але воно показало, який значний інтерес має угорська наука до вивчення історії та мови середньовічних кочівників Північного Причорномор’я.

Вивчення середньовічних кочівників в Угорщині йшло двома напрямками – як вивчення історії їх стосунків з угорцями та Угорщиною (як відомо, контакти мадярів з іншими кочовими народами почалися задовго до “набуття батьківщини”), а також як вивчення мов та культури тюркських народів в цілому. Недаремно чи не перша праця в угорській історіографії цілком присвячена печенігам була написана Яношем Єрнеї (János Jerney), угорським вченим-енциклопедистом, який присвятив частину свого життя пошукам прабатьківщини угорців, намагався локалізувати *Levüdia* та *Etelköz*.⁹

Особливої ваги набуло угорське сходознавство, інтенція якого була скерована на з’ясування історії походження угорського народу та його першобатьківщини.¹⁰

Один з основоположників угорського сходознавства, Михайл

⁶ Вважається, що етнонім Qun (Kun) – угорська назва куманів. Щодо етимології цього слова серед тюркологів немає одностайності. Див.: Валери Стоянов. *Куманология. Опити за реконструкция*. (Софія, 2006), 49–53.

⁷ *Codex Cumanicus Bibliothecae at Templum Divi Marci Venetiarum*, ed. Géza Kuun. (Budapest, 1880).

⁸ Першим (1828 р.) редактором і науковим коментатором *Codex Cumanicus* був Мартін Гайнріх Кляпрот (Martin Heinrich Klaproth): Salaville Sévérien. Un manuscrit chrétien en dialecte turc: le “Codex cumanicus”. *Échos d’Orient*. (1911), 14, 90, 278–286.

⁹ János Jerney. A magyarországi besenyőkről. *A magyar tudós társaság évkönyve*, 5. (1842), 144–184. Ще раніше з’явилася праця Adam Rajcsányi *De bisseis regni Hungariae, eorumque comitibus* (Posonii, 1757), яка не мала наукового характеру.

¹⁰ Оскільки угорська мова має цілий пласт запозичень з тюркських мов, час і обставини цих запозичень (у т.ч. від печенігів та куманів) стали для угорської історіографії важливим джерелом для вивчення етногенезу та ранньої історії угорського народу: István Zimonyi. The state of the research on the prehistory of the Hungarians: historiography: oriental sources, history of the Steppe. *Research on the prehistory of the Hungarians: a Review. Papers presented at the meetings of the Institute of Archaeology of the HAS, 2003-2004*, ed. Balázs G. Mende. (Budapest, 2005), 87–102.

Кмошко (Mihály Kmoskó, 1876–1931)¹¹, намагався не тільки розширити європейську історію на Східну Європу, включити в її рамки слов'ян, фіно-угрів, кочівників євразійських степів, але і залучити для її вивчення мусульманські та сирійські джерела. Його дослідження фактично продовжували працю Йозефа Маркварта та Гези Кууна¹², однак були значно ґрунтовнішими (зокрема, у виданні та опрацюванні літературного спадку Гардізі, аль-Істахрі, Ауфі та ін. авторів, які писали про середньовічних кочівників)¹³. Однією з тем, якою цікавилися угорські сходознавці, було вивчення куманських та печенізьких топонімів¹⁴ та омонімів¹⁵.

У Будапешті функціонувало Товариство імені Шандора Кьорьоші-Чома (Sándor Kőrösi Csoma). Товариство у 1913–1918 рр. та 1921–1929 рр. видавало журнал “Túrán”, який на першому етапі редагувався графом Палом Телекі (Pál Teleki). На сторінках цього видання вийшли статті мовознавців Віллі Банга (Willi Bang) та Золтана Гомбоца (Zoltán Gombocz) про значення етноніму “печеніги”¹⁶. У 1920 р. наукова частина Товариства виділилася у Асоціацію ім. Ш. Кьорьоші-Чома,

¹¹ Про нього: Hansgerd Göckenjan, István Zimonyi, *Orientalische Berichte über die Völker Osteuropas und Zentralasiens im Mittelalter: die Ġayhani-Tradition (Ibn Rusta, Gardīzī, Hudūd al-Ālam, al-Bakrī und al-Marwazī)*. (Wiesbaden, 2001), XIII ff.

¹² До 1000-літнього ювілею *honfoglalás* Геза Куун видав “Східні джерела: Східні джерела про угорське набуття батьківщини”, де є чимало інформації арабських та перських авторів про печенігів: Géza Kuun. *Keleti kútfők: A magyar honfoglalás kútfői*. (Kolozsvár, 1898). Окреме дослідження було присвячено Гардізі: Idem. *Gurdezi a törökökről. Keleti Szemle*, 2 (1901), 1–5, 168–181 ff.

¹³ Див.: Károly Czeglédy. *Monographs on Syriac and Muhammadan sources in the literary remains of M. Kmoskó. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 4 (1954), 1/3, 19–91.

¹⁴ János Karácsonyi. *Néhánybesenyő éskunhelynevünkről. Magyar nyelv*, (1921), 17, 9–10, 211–212. Див. також: Anita Rácz. *Népnevek és helynevek (Tézisek egy kutatási programhoz). Névtani értesítő*. 27. (2005), 143–152.

¹⁵ István Kniezsa. *Magyarország népei a XI-ik században. Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*, II. (1938), 365–472. На цю тему див. також: Karl H. Menges. *Etymological notes on some Păcănăg Names. Byzantion*, 17. (1944–1945), 256–280. Всього в історичній Угорщині налічується не менше 70 топонімів, в назві яких є корінь *Besenyő* [Pecheneg]. Чимало мають також корінь *Kun*.

¹⁶ Willi Bang. *Über den Volksnamen besenyő. Túrán*. (1918), 3, 6–7, 436–437; Zoltán Gombocz. *Über den Volksnamen Besenyő. Túrán*. (1918), 3, 4, 209–215.

наукову спільку угорських сходознавців, яка працює донині. Почав виходити журнал “Kőgösi Csoma Archivum” (KCsA) (1918–1943 pp.). Редактором став провідний угорський тюрколог Дьюла Немет (Gyula Németh) (1890–1976)¹⁷.

Д. Неймет – уродженець м. Карцаг у області Велика Куманія (угор. Nagykunság; розміщена між річками Тиса, Кьюрьош та Кьюшей),¹⁸ де досі мешкають нащадки половців, поселених в Угорщині у XI–XIII ст. Головні праці¹⁹ Д. Немета зосереджені в галузі ранньої історії мадярів та їх контактів з тюркськими народами, особливо з печенігами. У 1922 р. у KCsA вийшла його стаття “До відомостей про печенігів”, де було зроблено спробу трактування тюркських назв печенізьких племен з *De Administrando Imperio* (DAI)²⁰. У 1932 р. Д. Немет звертався до інтерпретації написів на знахідках з Надь-Сент-Мікльош (угор. Nagyszentmiklós, рум. Sânnicolau Mare).²¹ Головна праця Дюли Неймета – “Становлення Угорщини епохи набуття батьківщини”²², дослідження присвячене складу угорських племен до кінця IX ст. та ролі тюркських племен, зокрема печенігів у їх етногенезі.

З KCsA пов’язаний вихід перших публікацій Гейзи Фехера-старшого (Géza Fehér) (1890–1955), угорського історика і археолога,²³ засновника сучасної протоболгарської археології. Так, у статті “Печеніги і угорські перекази про гунів” ним було висловлено припущення, що у переказі про сина Атіли Абу збереглися відомості про переселення печенізького племені *Τζοπόν* (*Chaban*), згадуваного у DAI, до Угорщини.²⁴ Не втрати-

¹⁷ Про нього див.: András Róna-Tas. *Németh Gyula*. (Budapest, 1990).

¹⁸ В Угорщині існують також історичні області Kiskunság (Мала Куманія) and Jászság (Язигія).

¹⁹ Повна бібліографія: Gyula Németh. *Törökök és magyarok*. Vol. 2. Oszmán törökök. (Budapest, 1990), 287–312.

²⁰ Julius Németh. Zur Kenntnis der Petschenegen. *KCsA*. (1922), 3, 219–225. У 1930 р. з’явився розширений та доповнений варіант цього дослідження: Idem. Die Petschenegischen Stammesnamen. *Ungarische Jahrbücher*, 10. (1930), 27–34. У 1940 р. вчений звернувся до розшифрування етноніму Kun: Idem. Die Volksnamen Quman und Qün. *KCsA*. (1940), 3, 95–109.

²¹ Julius Németh. The runiform inscriptions from Nagy-Szent-Miklós and the runiform scripts of Eastern Europe. *Acta Linguistica*. Vol. 21. (1971), 1–2, 1–52.

²² Gyula Németh. *A honfoglaló magyarság kialakulása*. (Budapest, 1930).

²³ Феликс Ф. Каниц. *Колумб на Балканите. (Геза Фехер. Живот, п’тування и науч. дело)*. (Софія, 2000).

²⁴ Géza Fehér. Die Petschenegen und die ungarischen Hunnensagen. *KCsA*.

ли своєї наукової цінності праці про болгарсько-угорські стосунки часів раннього середньовіччя та загальний нарис історії кочівників Пн. Причорномор'я²⁵.

У 20–30-х рр. ХХ с. у КСsА вийшли публікації Еугена Дарко (Eugen Darkó)²⁶, Дьюли Цебе (Gyula Czebe)²⁷, Карла Брокельмана (Carl Brockelmann)²⁸, перші дослідження Дьюли Моравчика (Gyula Moravcsik)²⁹ та Дьордя Дьйорффі (György Győrffy)³⁰. Більшість з них були присвячені розгляду повідомлень джерел про етнополітичні стосунки у Східній та Південно-Східній Європі, особливою увагою угорських вчених користувалися твори Константина Багрянородного. Монографія Дьйорффі *Besenyők és magyarok* (*Печеніги і мадяри*, докторська дисертація вченого) містила короткий огляд історіографії історії печенігів, їхню передісторію, огляд угорських джерел, розглядалися питання стосунків печенігів з Руссю, Візантією, але основний акцент було зроблено на печеніго-мадярських стосунках та подальшій асиміляції печенігів мадярами, їх седентаризації. Дослідження

(1921), 2, 123–140, 125. Це припущення не знайшло підтримки в угорській історіографії. З його критикою виступив Дьюла Цебе: Gyula Czebe. Turco-byzantinische Miscellen (I). *KCsA.* (1922), 3, 209–219. На карті, яка міститься у дослідженні Д. Дьйорффі, плем'я Чабан розміщено між Доном і Донцем: György Győrffy. Sur la question de l'établissement des Petchénègues en Europe. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 25. (1972), 283–292, [Рис. 1.].

²⁵ Géza Fehér. *Bulgarisch-Ungarische Beziehungen in den V-XI Jahrhunderten.* (Budapest, 1921); Idem. Zur Geschichte der Steppenvölker von Südrussland im 9-10. Jahrhundert. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 5. (1959), 3–4, 257–326.

²⁶ Darkó Eugen. Zur Frage der uralgarischen und urbulgarischen Beziehungen. *KCsA.* (1924), 4, 292–301.

²⁷ Gyula Czebe. Turco-byzantinische Miscellen (I). *KCsA.* (1922), 3, 209–219; Idem. Turco-byzantinische Miscellen (II). *KCsA.* (1924), 4, 306–310.

²⁸ Carl Brockelmann. Mahmud al-Kašgharī über die Sprachen und die Stämme der Türken im 11. Jahrhundert. *KCsA.* (1921), 1, 26–40. Про нього: Károly Czeglédy. Carl Brockelmann (1868–1956). *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae.* Vol. 7 (1957), 1–3, 105–107.

²⁹ Gyula Moravcsik. Nikolaos Mystikos a “nyugati turkok”-ról. *KCsA.* (1921), 1, 156–157; Idem. Ungarische Bibliographie der Turkologie und der orientalisches-ungarischen Beziehungen. 1914–1925. *KCsA.* (1926), 2, 3, 199–236.

³⁰ György Győrffy. *Besenyők és magyarok.* *KCsA.* (1940), 5, 397–500. Рецензія: István Kniezsa. Győrffy György: *Besenyők és magyarok.* Budapest, 1940. (Klny. a Kőrösi Csoma Archivumból). *Századok*, (1943), 7–10, 472–475.

містить чимало уривків джерел та перелік місць поселення печенігів³¹.

Історію печенігів та узів в Угорщині досліджували також Бела Кошані (Béla Kossányi),³² Іштван Поланьї (István Polányi),³³ Янош Белітзкі (János Belitzky)³⁴, Іштван Кнежа (István Kniezsa)³⁵, куманів – Ласло Мадараші (László Madarassy), Одон Бонц (Ödön Boncz), Дьюла Мішкольці (Gyula Miskolczi), Дьюла Місарош (Gyula Mészáros) та ін.³⁶

У 1943 р. в Будапешті з'явилося колективне дослідження *Передісторія угорців*, у якому було викладено тогочасне бачення угорською історіографією ранньої історії угорських племен та їх стосунків з сусідніми народами.³⁷

Угорські археологи кінця ХІХ – поч. ХХ ст. робили перші спроби ідентифікації печенізьких та куманських поховань.³⁸

³¹ Доволі вичерпний перелік місць поселення печенігів в Угорщині було подано Маргіт Сьоколай: Margit Szokolay. A magyarországi besenyőtelepekről. *Föld és Ember*, 9. (1929), 2, 65–90.

³² Béla Kossányi. Az úzok és kománok történetéhez a XI–XII. Században. *Századok*. (1923–1924), 57–58, 1–6, 519–537.

³³ István Polányi. A nyugat magyarországi magyar elem (lövőörök, székelyek és besenyők) kipusztulása. *Vasi szemle*, 3. (1936), 1–2, 36–69.

³⁴ János Belitzky. A nyugat-dunántúli és felvidéki besenyő telepek. *Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére*. (Budapest, 1937), 59–95.

³⁵ István Kniezsa. A nyugat-magyarországi besenyők kérdéséhez. *Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére*. (Budapest, 1937), 323–337.

³⁶ Ödön Boncz. A kun és magyar viselet az utolsó Árpádok és az Anjouk alatt. *Archaeologiai értesítő*, (1887), 193–207. (про костюм куманів і мадярів); Gyula Mészáros. *Magyarországi kún nyelvemlékek* (Budapest, 1914); László Madarassy. Kunok Istene [Бог кунів]. *Magyar nyelv*, (1928), 24, 3–4, 121–122; Gyula Miskolczi. A kúnok ethnikumához. *Történeti szemle*, 7. (1918), 1–2, 23–52. Огляд досягнень угорської історіографії до 1945 р. з вивчення історії та мови куманів див.: Валери Стоянов. *Куманология. Историографски ескизи*. Т. 1. (Софія, 2009).

³⁷ *A magyarság őstörténete*, ed. Lajos Ligeti. (Budapest, 1943). Серед авторів: Miklós Zsirai, Lajos Ligeti, Kun Tibor Halasi, Károly Czeglédy, József Deér, István Kniezsa, Gyula László, Béla Gunda, János Nemeskéri, Mátyás Gyóni, Béla Kossányi.

³⁸ Géza Nagy. A régi kunok temetkezése. *Archaeologiai értesítő*. 13. (1893), 105–117 (про давні поховання кунів); Idem. A magyarhoni lovas sírok. *Archaeologiai értesítő*. 13. (1893), 223–234 (про поховання з кіньми в Угорщині); Idem. Hadtörténelmi emlékek az Ezredéves Kiállításon. *Archaeologiai értesítő*. 16 (1896), 344–365. Gyula Nagy Kisléghe. Arankavidéki halmok. *Archaeologiai értesítő*. 27.

Принаймні один з них, Геза Надь (1855–1915), був прихильником угорського туранізму. Лайош Бартуц (Lajos Bartucz) за матеріалами розкопок у пушті Карцаг-Кьодсальяш (Karcag-Ködszállás puszta) залишив цікавий антропометричний опис поховань куманського селища (сам Бартуц вважав, що значну частину поселенців склали печеніги)³⁹. Щоправда, як відзначив Балінт Чонад (Csanád Bálint), “у ті часи угорські науковці могли бачити насипані могили з військовим інвентарем як такі, що були залишені лише предками угорців”⁴⁰.

Внаслідок поразки у Першій світовій війні, Угорщина втратила регіони Парціум, Банат і Трансильванія, всього 31,7% колишньої території Угорщини та 5,2 мільйони громадян перейшли під владу Румунії, у т.ч. міста і області, в яких угорці склали істотну більшість⁴¹. Це не могло не відбитися на угорсько-румунських історичних дискусіях, і не тільки про “історичне право” на Трансильванію і Банат (такі дискусії, як правило, базувалися на різному трактуванні *Gesta Hungarorum*)⁴², але і спонукали угорських вчених скептично ставитися до історії румунської державності, яка на той час вже була

(1907), 3, 266–279 (про гіпотетичні археологічні сліди печенігів у Банаті); Idem. Az óbessenyői őstelep (Torontál megye). *Archaeologiai értesítő*. 29. (1909), 2, 146–154; Idem. Az óbessenyői őstelep. *Archaeologiai értesítő*. 31. (1911), 2, 147–164 (про поселення печенігів); Szabó Kálmán. *Az Alföldi Magyar Nép Művelődéstörténeti Emlékei* (Budapest, 1938). Див. також оглядову працю про поховання X–XI ст. у Карпатському басейні: Sarolta Tettamanti. Temetkezési szokások a 10-11. században a Kárpát-medencében. *Studia Comitatensia*, (1975), 3, 79–123. Нандор Феттіх описав листовидну частину кінської зброї, яку вважають печенізькою: Nándor Fetiich, *A honfoglaló magyarság fémművészete. Die Metallkunst der Landnehmenden Ungarn*. (Budapest, 1937), 51. Детальна бібліографія з археологічного вивчення Дунайського регіону до 1945 р.: *A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája a legrégebbi időktől a XI. Századig*, ed. János Banner, Imre Jakabffy (Budapest, 1954). Загальний огляд історії угорської археології: Csanád Bálint. Hungarian contributions to the archeology. *Hungarian Studies*. Vol. 12. (1997), 1–2, 17–26.

³⁹ Lajos Bartucz. Egy régi kuntelep embertani feltárása. (A Karcag – Ködszállás ásátások). *Antropológiai Füzetek*, 4–6. (1923), 81–86.

⁴⁰ Csanád Bálint. Hungarian contributions to the archeology, 24.

⁴¹ *Recensământul general al populației României 1930*. Vol. 2. *Neam, limbă maternă, religie*. (București, 1938), 8–9, 58–59, 84–85, 130–131, 134–135, 290–291, 316–317, 394–395, 468–469, 476–477.

⁴² Див.: Alexandru Madgearu. *The Romanians in the Anonymous Gesta Hungarorum: Truth and Fiction*. (Cluj-Napoca, 2005), 7–12.

сформульована⁴³.

У румунській та болгарській історіографії вже віддавна йшла дискусія про етнічний склад населення візантійських земель на південь від Дунаю. Румунськими істориками, починаючи від Ніколае Йорга (Iorga), було розроблено концепцію, згідно з якою нижньодунайські землі, які після падіння Першого болгарського царства повернулися під владу Візантії, були населені переважно румунським етнічним елементом (*Βλάχοι* грецьких джерел). Через часті напади кочівників на ці території візантійська влада там була номінальною, що нібито дозволило румунам утворити власні протодержавні утворення.

Угорські історики та сходознавці поставили собі за мету оспорити цю теорію, наголошуючи на домінантній ролі тюркомовних кочівників в історії регіону. У 1927 р. з'явилося дослідження Ласло Рашоня (László Rásonyi) *Valacho-Turcica*,⁴⁴ стаття, в якій не тільки було розглянуто румунські імена тюркського походження, але і підкреслювалася велика роль печенігів, половців і татар в регіоні Дунай – Карпати – Дністер, монголоїдні елементи частини сучасного румунського населення. Згодом Л. Рашонь не раз повертався до цієї тематики⁴⁵. Часто висновки сходознавця були відверто спекулятивними та мали на меті принизити румунських опонентів (так, він стверджував, що вольоське і слов'янське населення у колонізації

⁴³ Вольфганг Шіфельсбуш на прикладі Півдня США, Франції після франко-пруської, і Німеччини після Першої світової показав, якою може бути культурно-інтелектуальна відповідь на поразку: Wolfgang Schivelbusch. *The Culture of Defeat: On National Trauma, Mourning, and Recovery* (New York, 2004). Про вплив військової та дипломатичної поразки Угорщини на вивчення ранньої історії угорців див.: *Őstörténet és nemzetudat, 1919–1931: Az 1988. áprilisában Szegeden rendezett egynapos ülészak előadásai*, ed. by Éva Kincses Nagy (Szeged, 1991).

⁴⁴ László Rásonyi. *Valacho-Turcica. Aus den Forschungsarbeiten der Mitglieder des Ungarischen Instituts und des Collegium Hungaricum in Berlin. Dem Andenken Robert Graggers gewidmet.* (Berlin and Leipzig, 1927), 68–96.

⁴⁵ László Rásonyi. Karaiman, Caraiman herce. *Magyar nyelv.* 26. (1930), 9–10, 392–393; Idem, Baszaraba. *Magyar nyelv.* 29. (1933), 5–6, 160–171; Idem. Contributions à l'histoire des premières cristallisations d'état des Roumains. L'origine des Basarabas. *Archivum Europae Centro-Orientalis.* (1935), 1, 221–253. Синтетичне бачення Рашоньї історії куманів у Дунайському регіоні (базоване головною на ономастичних спостереженнях) було опубліковане у 1939 р.: Idem. Tuna Havzasında Kumanlar [Кумани у Карпатському басейні]. *Bellekten, Türk Tarih Kurumu.* 2. (1939), 12, 401–422.

Молдови та Волощини відіграло пасивну роль, тоді як печеніги, узи, кумани та татари – активну)⁴⁶. У 1935 р. вийшла стаття Габора Люкьо (Gábor Lükő) “Народи Волощини і Молдови у 10–12 ст.”⁴⁷, де витримувалася та ж сама лінія угорської історіографії. Таким чином, історія тюркомовних кочівників у регіоні перетворювалася на заручницю угорсько-румунських зовнішньополітичних стосунків.

Матіяш Дьйоні (Mátyás Gyóni, 1913–1955)⁴⁸ значно розширив коло джерел, що їх традиційно використовувала угорська історіографія, головним чином коштом візантійських текстів – у 1938 р. вийшла його праця “Угорці й Угорщина у дзеркалі візантійських джерел”⁴⁹. У 1944 р. з’явився німецький варіант статті “До питання про румунські державні утворення в XI ст. в Парістріоні”⁵⁰, яка досі залишається каменем спотикання для румунської історіографії. У цій роботі М. Дьйоні ретельно проаналізував всю сукупність повідомлень грецьких джерел про події у візантійській провінції Парістріон, звернувши особливу увагу на згадані у них етноніми. Угорський дослідник поставив під сумнів існування румунських протодержавних утворень в регіоні та наявність на цій території, яка постійно страждала від набігів кочівників, автохтонного румунського населення⁵¹.

⁴⁶ László Rásonyi. Valacho-Turcica, 224.

⁴⁷ Lükő Gábor. Havaselve és Moldva népei a X-XII. Században. *Ethnographia*. (1935), 90–105.

⁴⁸ Про нього: János Harmatta. M. Gyóny (1913–1955). *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*. (1955), 3, 4, 335–337.

⁴⁹ Mátyás Gyóny. *Magyarország és a Magyarság a Bizánci források tükrében: Ungarn und das Ungarum im Spiegel der Byzantinischen Quellen*. (Budapest, 1938). (Magyar-görög tanulmányok, 7).

⁵⁰ Mátyás Gyóny. Zur Frage der rumänischen Staatsbildungen im XI. Jahrhundert in Paristrion (Archaisierende Volksnamen und ethnische Wirklichkeit in der “Alexias” von Anna Komnene). *Archivum Europae Centro-Orientalis*, 9–10. (1943–1944), 83–188. Угорською ця праця вийшла у 1942 р.: Idem. *A paristrioni “államalakulatok” etnikai jellege. Archaizáló népnév és etnikai valóság Anna Komnene Alexiasában*. (Budapest, 1942).

⁵¹ “Відповідно, не могло бути й мови про жодні зародки волоських держав у Парістріоні, ні про будь-які автономії, не кажучи вже про воєводства, які були створені за візантійським зразком шляхом наслідування фемної організації”: Mátyás Gyóny. Zur Frage der rumänischen Staatsbildungen im XI. Jahrhundert in Paristrion (Archaisierende Volksnamen und ethnische Wirklichkeit in der “Alexias” von Anna Komnene), 188. Натомість М. Дьйоні проаналізував справжні, як на його думку (румунські вчені зараховували повідомлення джерел про “скі-

Вивчаючи найбільш ранні повідомлення про волохів у писемних джерелах, М. Дьйоні неодноразово звертався і до проблем стосунків Візантії та задунайських тюрків. Оскільки одна з перших згадок про волохів у візантійських джерелах тісно пов'язана з останнім половецьким походом на Візантію у XI ст., то у статті, присвяченій цій згадці, Дьйоні було зроблено детальний розгляд половецького походу, спробу датувати похід⁵², локалізувати місця, через які він проходив⁵³. Зацікавившись топонімом *Vlckumannaland* з *Hakonar saga herðibreids*, поміщеної у збірнику Сноррі Стурлусона,⁵⁴ Дьйоні не обмежився аналізом ідентифікації цього топоніма з Волощиною⁵⁵. Оскільки у сазі йшлося про похід візантійського імператора *Kirialax* (згідно з Дьйоні, *Κυρι[ος] Αλζιος*)⁵⁶ з допоміжними загонами варягів, франків і фламандців проти кочівників-язичників та битву з ними у *Rezinavcllu*, дослідник спробував ідентифікувати цих язичників з половцями, місце битви – з “місцем, де колись мешкали печеніги”, а саму подію датувати 1113/1114 рр., тобто т. зв. другим походом Псевдо-Диогена проти Візантії⁵⁷.

фів” як такі, що стосуються волохів), повідомлення про волохів на Балканах: *Mátyás Gyóny. A legrégebbvélemény a Román nép eredetéről: Kekaumenos művei mint a Román történet forrásai.* (Budapest, 1944). У післявоєнні роки М. Дьйоні розробив план видання всіх джерел X–XIII ст. (177 документів), які містять повідомлення про волохів. План цей, однак, не було здійснено через трагічну загибель вченого: Геннадій Литаврин. *Влахи византийских источников X–XIII вв. Юго-Восточная Европа средние века.* (Кишинев, 1972), 91-138, 93.

⁵² *Mátyás Gyóny. La première mention historique des vlaques des monts Balkans. Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae.* (1952), 1, 3–4, 395–515, 497–498. Цей його висновок було згодом прийнято і Петре Діаконом: *Petre Diaconu. Les Coumans au Bas-Danube aux XI et XII siècles.* (Bucarest, 1978), 58.

⁵³ *Mátyás Gyóny. La première mention historique des vlaques des monts Balkans,* 497, 508–509.

⁵⁴ *Heimskringla: eða Sögur Noregskonunga Snorra Sturlusonar,* vol. 3. (Uppsala, 1872), 258 ff.

⁵⁵ *Mátyás Gyóny. Les variantes d'un type de légende byzantine dans la littérature ancienne-islandaise. Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae.* 4. (1956), 1–4, 293–313, 313.

⁵⁶ *Ibidem,* 312.

⁵⁷ *Ibidem,* 312. Датування і спрямування походу не було прийнято в історіографії: *Petre Diaconu. Les Coumans au Bas-Danube aux XI et XII siècles,* 72–77; *Татьяна Джаксон. Исландские королевские саги как источник по истории Древней Руси и ее соседей X–XIII вв. Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования, 1988–1989 годы,* отв. ред. А. П. Новосельцев.

Чимало угорських вчених, починаючи з засновника угорської тюркології Арміна Вамбері (Ármin Vámbéry), була захоплена т. зв. угорським туранізмом. І хоч турецький варіант туранізму був більше відходом від загальнономусульманської спільності,⁵⁸ угорське та турецьке сходознавство плідно співпрацювали. Перекладалися на турецьку мову і статті угорських дослідників, навзаєм в угорській періодиці виходили статті турецьких вчених, які стосувалися середньовічних кочівників. Ряд угорських тюркологів вели в Туреччині наукову та викладацьку діяльність.⁵⁹

Історія візантійських Балкан і суміжних територій X–XI ст. у національних історіографіях середини 19 – середини 20 ст. представлена нарративними дослідженнями, такими як *Византия и печенеги* В. Васильєвського, *История на Българията държава през средните векове* В. Златарського, *Essai sur le rûgne d'Alexis I-er Comnène* Ф. Шаландона, де автори, базуючись на доступних джерелах, намагалися розповісти цілісну історію, яка мала б підштовхнути читача до тих чи інших висновків. Інший тип досліджень, назвемо їх умовно філолого-історичні, де автори (Н. Йорга, Н. Дригану, Л. Рашонь, М. Дьйоні, П. Му-тафчієв тощо), намагалися прив'язати певних історичних персонажів та певні місцевості до конкретного сучасного народу та держави, намагалися обґрунтувати права цієї держави (чи народу) на дані території або ж заперечити права інших народів на таку історичну “спадщину”. Третій вид досліджень – вузькоджерелознавчі. Сама логіка розвитку проблематики підказувала, що має з'явитися дослідження, як б поєднувало візантійське джерелознавство, тюркську та грецьку філологію, візантиністику. Таким дослідженням стала *Byzantinoturcica*

(Москва, 1991), 5–169, 119. У рецензії на книгу Д. Моравчика, М. Дьйоні висловив думку про те, що вже давно назріла необхідність написання монографії про печенігів, узів та куманів в цілому, а не тільки у рамках національних історій України, Молдавії чи балканських країн: Mátyás Gyöny. [Рец. на:] Moravcsik G. Bizánc és a magyarság. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest, 1955. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*. 4. (1956), 1–4, 326–329, 328.

⁵⁸ “Туранізм, що з'явився в останні дні імперії, являв собою віртуальне заперечення ісламської традиції серед турків, прославляючи, як це було, тюркський етніцизм на відміну від теократичного міжрасового співтовариства Вірних (ümme)”: George G. Arnakis. Turanism: an aspect of turkish nationalism. *Balkan Studies*. 1. (1960), 1, 19–32, 22–23.

⁵⁹ Ігнац Кунош (Ignác Kúnos-Lusztig) в 1922–1927 рр., Ласло Рашонь в 1933–1942 рр., Тібор Халаші-Кун (Tibor Halasi-Kun) в 1942–1948 рр.

Дьюли Моравчика (1892–1972)⁶⁰.

Отримавши блискучу освіту (Будапешт 1910–1914, Рим 1911, Париж 1913, Мюнхен 1913), Моравчик під керівництвом видатного угорського лінгвіста З. Гомбоца звернувся до теми праісторії угорців, а також їхніх стосунків з Візантією⁶¹. Дослідження перервала Перша світова війна, під час якої, перебуваючи у російському полоні в Красноярську та Іркутську, Моравчик вивчив турецьку, російську та новогрецьку мови.

Парадоксальним чином Перша світова війна вплинула на хід кочівницьких студій в Угорщині. Андраш Альфьольді (András Alföldi, 1895–1981) був так вражений козацькою верховою виїздкою, що після війни захопився вивченням історії та культури кочових народів, особливо гунів та аварів. Бернат Мункачі (Bernát Munkácsi, 1860–1937) збирав удмуртський та осетинський фольклор в таборах для військовополонених, Беке Одон (Beke Ödön, 1883–1964) – фольклор черемісів⁶². Дюла Моравчик, втікаючи з російського полону у водяному резервуарі паровоза, зумів прихопити з собою власноруч укладену граматику турецької мови. “Угорська бібліографія з тюркології та стосунків угорців зі Сходом”⁶³ та “Візантійські джерела до історії тюркських народів” – багато у чому наслідок перебування Моравчика у військовому полоні.

Через відсутність повноцінних критичних видань візантійських джерел, Моравчик, готуючи свої джерелознавчі праці, змушений був вивчати візантійські рукописи у найбільших бібліотеках Європи. У 1934 р. він видав фундаментальну монографію “Візантійські джерела з угорської історії”⁶⁴. У 1942 р. це дещо перероблене та перекладене на німецьку мову видання

⁶⁰ Про нього: György Székely. In *Memoriam Gyula Moravcsik. Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica*. 14. (1973), 359–364; János Harmatta. *Byzantium and the Ancient Hungarians: The Life-Work of Gyula Moravcsik. Byzance et ses voisins: Mélanges à la mémoire de Gyula Moravcsik à l'occasion du centième anniversaire de sa naissance*, ed. T. Olajos (Szeged, 1994), 7-10.

⁶¹ *Ibidem*, 7.

⁶² *Ibidem*, 7.

⁶³ Julius Moravcsik. *Ungarische Bibliographie der Turkologie und der orientalisches-ungarischen Beziehungen. 1914–1925. KCSA*. (1926), 2, 3, 199–236.

⁶⁴ *Idem*. *Magyar történet bizánci forrásai*. (Budapest, 1934). Протягом всього життя Д. Моравчик перекладав фрагменти візантійських джерел з угорської історії. Фундаментальне видання *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai* вийшло вже після смерті вченого (Budapest, 1984).

виходить під назвою “Візантійські джерела до історії тюркських народів”⁶⁵. Наступного року вийшов другий том цього дослідження, присвячений залишкам мов тюркських мов у візантійських джерелах. Так постала “Бізантінотурціка”, справа всього життя Дьюли Моравчика. Щоправда, ширший науковий загал про неї довідався вже після виходу другого, берлінського видання 1958 р.⁶⁶ Видання, особисто представлене Моравчиком на XI Візантиністичному конгресі у Мюнхені викликало хвилю схвальних відгуків⁶⁷.

Byzantinoturcica була кардинально новим явищем як у візантійському джерелознавстві, так і у джерелознавстві взагалі⁶⁸. Угорський візантиніст створив науково-довідкове видання, що охоплює всю сукупність писемних візантійських джерел, де є згадки про тюркські народи.

Перший том дослідження складається з двох частин, перша з яких подає короткі нариси походження і історії тих тюркських народів, які мали стосунки з Візантією, або ж згадуються візантійськими авторами (гунів, аварів, хазар, болгар, мадяр, печенігів, узів, половців, сельджуків та ін.), а також детальну бібліографію станом на 1956 р. (мається на увазі друге видання). У другій частині подано у алфавітному порядку візантійські джерела, де згадуються вищевказані народи з локалізацією сторінок видання, яким користувався автор (наприклад, у статті

⁶⁵ Idem. *Die Byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker*. (Budapest, 1942).

⁶⁶ Idem. *Byzantinoturcica. Die Byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker. Bd. 1-2. Bd. I.* (Berlin, 1958); *Bd. II. Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen.* (Berlin, 1958).

⁶⁷ Димитр Ангелов. XI візантологічний конгрес в Мюнхен. *Исторически Преглед*. 6. (1958), 123–127, 127. Варто відзначити сміливу громадянську позицію Д. Моравчика, який відмовився приїхати на “соціалістичну” візантиністичну конференцію у Празі (2.11.1957) через рік після сумновідомих подій у Будапешті: Зоя Удальцова. Конференція візантиністів в Празі. *Византійський Временник*. Т. 15. (1959), 295–300.

⁶⁸ Веселин Бешевлиев. *Исторически Преглед*. 6. (1958), 120–122; Александр Каждан. *Византійський Временник*. Т. 16. (1959), 271–287; Károly Czeglédy. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*. 8. (1960), 3–4, 455–460. Єдиним віднайденим нами негативним відгуком є стаття Б. Горянова, яка критикує погляди, викладені Д. Моравчиком у його монографії як “реакційні”: Борис Горянов. Критический обзор журнала “Études byzantines” и “Revue des Études byzantines” за 1943–1948. *Византійський Временник*. Т. 4. (1951), 159–171, 167.

“Ioannes Zonaras”⁶⁹, *Lexicon* якого Д. Моравчик подає за лаяпцігським виданням 1908 р. під редакцією Тітмана, він вказує на згадки про печенігів на 464, 523–536, 571 та ін. сторінках цього видання⁷⁰). До кожного джерела додається повна бібліографія, локалізація місцезнаходження рукописів (короткий опис списків), видання та переклади. Таке подання матеріалу та його обсяг (зокрема, з історії печенігів, торків та половців⁷¹ подано близько 40 різних джерел, тоді як попередніми істориками, що опрацьовували цю тематику – В. Васильєвським, В. Златарським використовувалося не більше десяти) значно спростило роботу медієвістів.

Другий том *Byzantinoturcica*, “Мовні залишки тюркських народів у візантійських джерелах”, присвячено віднайденню у грецьких текстах реліктів тюркських слів та назв, аналізу різноманітних етнонімів та їх атрибуції, але, незважаючи на свою суто філологічну спрямованість, має цінність і для історичної науки⁷².

Одним з основних джерел до ранньої історії угорців, узів та печенігів (як і багатьох інших народів Східної та Центральної Європи) є твори Костянтина VII Багрянородного, особливо *DAI*. У 1949 р. Дюла Моравчик та Ромілі Джейкінс (Romilly James Heald Jenkins) видали підготоване ще під час Другої світової війни видання критичне видання цього твору з англійським перекладом⁷³. Видання *DAI* Моравчика-Джейкінса

⁶⁹ Gyula Moravcsik. *Byzantinoturcica. Bd. I.* (Berlin, 1958), 344–348.

⁷⁰ Ibidem, 347.

⁷¹ Ibidem, 210, 218, 221, 225, 234, 256–258, 272, 295, 301, 327, 334–341, 344–351, 426–429, 444–451, 467, 501–502, 514, 525, 527–528, 538, 542–543, 557 та ін.

⁷² У ході вивчення етнонімів та тюркізмів у візантійських джерелах, Д. Моравчик розвіяв немало міфів та довів до кінця немало історіографічних суперечок. Класичним прикладом цього є розгляд ним слова *komenton*, яке зустрічається у Лева Диякона і Йоана Скилиці для позначення військової наради (у першому випадку – у військах Святослава, у другому – у печенігів, яких Константин Мономах вислав для війни проти сельджуків до Малої Азії). У історіографії висловлюватися десятки гіпотез про походження цього слова, його виводили від *комоньство*, *кметство*, *Gemeinde*, робилися припущення щодо його румунського походження. Насправді ж, як довів Д. Моравчик на основі лінгвістичного розгляду інших грецьких джерел, слово є візантійським: Gyula Moravcsik. *Komenton – печенежское или русское слово. Studiabyzantina.* (Budapest, 1967), 275–282.

⁷³ *Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio*, Greek text ed. by Gyula Moravcsik, English transl. by Romilly J. H. Jenkins (Budapest, 1949). Reviews:

зразка 1967 р. (дещо перероблене і доповнене)⁷⁴ до цього часу вважається найкращим⁷⁵.

У 1953 р. Д. Моравчик видав невелику монографію “Візантія і мадяри”⁷⁶, що була своєрідним творчим звітом про вивчення теми, і де неодноразово згадуються печеніги як медіатори та самостійні чинники угорсько-візантійських стосунків⁷⁷. У своєрідному підручнику візантиніста, *Einführung in die Byzantologie*, автор згадує про поселення візантійським урядом печенігів у Македонії⁷⁸.

Роль християнства у житті народів Центральної і Східної Європи була однією з наукових зацікавлень Д. Моравчика.⁷⁹ У доповіді “Візантійська місія серед тюркських народів на Північному узбережжі Чорного моря”⁸⁰ угорський візантиніст поставив собі за мету підсумувати всі випадки візантійських

Peter Charanis. *Speculum*, Vol. 26. (1951), 380–382; Ivan Dujčev, *Byzantinische Zeitschrift*. Bd. 46. (1953), 1, 119–123. Наступного року вийшов угорський переклад: *A birodalom kormányzása. Konstantin Biborban született*, ed. A görög szöveget kiadta és magyarra ford. Moravcsik Gyula (Budapest, 1950). У 1962 р. вийшов науковий коментар до видання, здійснений Р. Дженкінзом, Д. Моравчиком, С. Рансіменом (Runciman), Ф. Дворніком (Dvornik), Д. Оболенським, Б. Льюїсом (Lewis), Б. Лейбом (Leib): *Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio. Vol. 2. Commentary*, ed. Romilly J. H. Jenkins. (London, 1962).

⁷⁴ *Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio*, Greek text ed. by Gyula Moravcsik, English transl. by Romilly J. H. Jenkins (Washington, 1967); Alexandr Kazhdan. [The review of:] *Constantine Porphyrogenitus. DAI. Vol. II: Commentary*. London, 1962, X + 221 p. *Византийский Временник*. Т. 27. (1967), 335–337.

⁷⁵ Günter Prinzing. [Eine Rezension auf:] *Die Byzantiner und ihre Nachbarn. Die De Administrando Imperio genannte Lehrschrift des Kaiseros Konstantinos Porphyrogenetos für seinen Sohn Romanos*. Übersetzt, eingeleitet und erklärt von Klaus Belke und Peter Soustal. Wien: Fassbaender, 1995. *Byzantinische Zeitschrift*. Bd. 91. (1998), 1, 104–106.

⁷⁶ Gyula Moravcsik. *Bizánc és a magyarság* (Budapest, 1953). У 1970 р. робота вийшла у перекладі на англійську: Gyula Moravcsik. *Byzantium and the Magyars* (Budapest, 1970).

⁷⁷ *Ibidem*, 63–69.

⁷⁸ Gyula Moravcsik. *Einführung in die Byzantologie*. (Budapest, 1976), 59.

⁷⁹ János Harmatta. *Byzantium and the Ancient Hungarians: The Life-Work of Gyula Moravcsik*, 9.

⁸⁰ Gyula Moravcsik. *Byzantinische Mission im Kreise der Türkvölker an der Nordküste des Schwarzen Meers. Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies*. (London, New York, Toronto, 1967), 15–28.

релігійних місій до тюркських народів Північного Причорномор'я від IV до XI ст., скласти уявлення про їх методи і цілі. Аналізу було піддано і спробу Візантії охрестити печенігів Кегена і Тираха⁸¹.

Унікальне поєднання в одній особі спеціаліста з історії Візантії, тюрколога та класичного філолога дозволило зробити переворот у тюрко-візантійських студіях. Підсумовуючи здобутки Моравчика у цій галузі, слід виділити основні: зроблене на основі вивчення багатьох списків видання *DAI*, узагальнення і ретельне опрацювання візантійської частини писемних джерел до проблеми, розгляд ряду конкретних історичних подій. Моравчик привернув увагу світового наукового співтовариства до ролі в історії Візантії і Європи північних (по відношенню до Чорного моря) тюркських народів, яким в історіографії, на відміну від тюрків південних (сельджуків та османів) приділялося завжди значно менше уваги. Ученем та продовжувачем академічної традиції Д. Моравчика був угорський філолог Іштван Копітанфі (István Kapitánffy, 1932–1997)⁸².

Друга світова війна та післявоєнний переділ світу, прихід до влади у більшості країн Центральної та Південно-Східної Європи комуністичних режимів, початок “холодної війни”, загальна зміна парадигми науки в цілому не могли не вплинути на розвиток історичної науки у всьому світі. По-новому було переорієнтовано кордони післявоєнної Європи. СРСР закріпив за собою Закарпаття, Бесарабію та Північну Буковину, Румунія повернула Трансільванію, а Болгарія – Південну Добруджу⁸³. Користуючись становищем держави-переможниці, СРСР зумів поставити до влади в Угорщині, Румунії та Болгарії комуністичні уряди. Ці країни поступово втягувалися у зовнішньополітичну орбіту Радянського Союзу, у них насаджувалася марксистська наукова доктрина⁸⁴, посилювався вплив радянських

⁸¹ Ibidem, 25–26.

⁸² Дисертація та найважливіші роботи було опубліковано у 2003 у вигляді монографії: István Kapitánffy. *Hungarobyzantina. Bizánc és a görögség a középkori magyarországi forrásokban* [Візантія і греки в середньовічних угорських джерелах]. (Budapest, 2003), 55–80, 139–144.

⁸³ Про історію болгарсько-румунської суперечки за Добруджу див.: Jean Nouzille. La frontière bulgare-roumaine en Dobroudja. *Revue Roumaine d'Histoire*. (1996), 1–2, 27–42.

⁸⁴ Щоправда, існує думка, що справжнього використання марксистської методології в археологічних дослідженнях у країнах Південно-Східної Європи не було: Predrag Novaković. Archaeology in the New Countries of Southeastern Europe:

гуманітарних наук.

Крім насаджування марксистської методології, спільною тенденцією для історичних шкіл Румунії, Болгарії та Угорщини, принаймні у перші десятиліття комуністичного панування, було заперечення авторитету істориків “старої школи” та рух на історичне зближення зі “східними слов’янами” – сучасні історичні реалії проєктувалися в минуле. Так, у Болгарії розпочалася (і тривала до самого падіння Берлінського муру) боротьба з істориками, які писали про тюркський елемент в етногенезі, культурі та історії болгарського народу, зокрема з творчою спадщиною Петра Мутафчієва, якого оголосили фашистом⁸⁵. У румунській історіографії до кінця 50-х років панувала теза про спільне походження слов’ян та румунів⁸⁶ (щоправда, румунські історики доволі швидко повернулися на національні позиції)⁸⁷. Надання особливої “позитивної ролі” східним слов’янам, Русі та Росії в історії Угорщини було характерним також для праць частини угорських істориків (у т.ч. медієвістів, зокрема, Емми Ледерер (Emma Léderer), Івана Бертенї (Iván Bertényi)⁸⁸, Антала Барти (Antal Bartha)⁸⁹.

Відбулася також зміна наукових зацікавлень. Угорська історична наука формально перейшла на марксистські позиції після т.зв. “повороту” 1948 р. (що відзначався остаточною націоналізацією промисловості, переходом на “соціалістичні

A Historical Perspective. *Comparative Archaeologies. A Sociological View of the Science of the Past*, ed. Ludomir R. Lozny (New York, 2011), 339–461, 443.

⁸⁵ Петър Хр. Петров. Буржоазно-идеалистическите и реакционно-фашистическите възгледи на проф. Петър Мутафчиев. *Исторически Преглед*. (1951), 4–5, 393–425. У комуністичній Болгарії турецька меншина зазнавала утисків, скерованих на її асиміляцію або еміграцію. Див.: Ульрих Бюхсеншютц. *Малцинствената политика в България. Политиката на БКП към евреи, роми, помаци и турци*. (Софія, 2000).

⁸⁶ Див.: Andrei Măgureanu. Dezbateri privind etnogeneza românilor în anii '50. De la manualul lui Roller la Tratatul de Istorie. *Studii și cercetări de istorie veche și arheologie*. Vol. 58. (2007), 3-4, 289–321.

⁸⁷ Lucian Boia. *History and Myth in Romanian Consciousness*. (Budapest, 2001), 73–76.

⁸⁸ Див. наприклад: Иван Бертенї. К вопросу о международном положении Венгрии после татарского нашествия. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica*. Vol. 19. (1978), 241–249.

⁸⁹ Антал Барта. Восточная Европа и раннее средневековье Венгрии до середины XI в. *Nouvelles études historiques*. (1965), 1, 11–26, 18ff.

рейки”)⁹⁰. Майже всюди методологічні зміни супроводжувалися і організаційними⁹¹.

Внесок угорських вчених другої пол. ХХ ст. у вивчення проблеми стосунків Візантії кочівників Пн. Причорномор'я можна визначити як суму напрацювань угорського сходознавства, візантиністики, медієвістики (у вузькому значенні дослідження історії Угорщини та її сусідів у ІХ–ХІ ст. на базі писемних джерел) та археології. Так склалося, що в угорській історіографії всі ці галузі нерозривно пов'язані: через скупість джерел до ранньої історії та так званої передісторії угорців⁹² майже всі дослідження на цю тему є міждисциплінарними.

Вважається, що засновники угорської тюркології, А. Вамбері та З. Гомбоц, не змогли створити власних наукових шкіл, хоча діяльність З. Гомбоца вплинула на напрямок наукових зацікавлень Д. Моравчика. На інтерес Моравчика та Кароя Цегледі (Károly Czeglédy) до ранньої історії угорців сильно вплинув Д. Немет, а таких визначних угорських вчених як Лайош Лігеті (Lajos Ligeti), Іштвана Мандокі Конгур (István Mándoky Kongur)

⁹⁰ К вопросу о положении и задачах венгерской исторической науки. (Материалы дискуссий расширенной редколлегии журнала общества венгерских историков “Századok” (“Века”). *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 3. (1954), 1–2, 115–137; Иван Беренд. Защита стабилизации и “сухой” (государственно-капиталистический) путь экспроприации капитала в Венгрии (1946–1947) (Резюме). *Századok*. (1962), 1–2, 147–148. Для прикладу, одна з статей Д. Дьйорфі про куманів, яка вийшла у 1953 р., мала назву “Феодалізація куманів”: György Györfy. A kunok feudalizálódása. *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században*, ed. György Székely (Budapest, 1953), 248–75. Однак, на думку І. Зімонї, радянський (“марксистський”) вплив на угорську науку після 60-х років перетворився на формальність, і ніколи не мав впливу на філологію: István Zimonyi. The state of the research on the prehistory of the Hungarians: historiography: oriental sources, history of the Steppe, 99.

⁹¹ Эрик Мольнар, “Десятилетняя работа венгерской исторической науки (Резюме). *Századok*. (1955), 2, 317–319, 318.

⁹² Збірник *Research on the Prehistory of the Hungarians: a Review. Papers presented at the meetings of the Institute of Archaeology of the HAS, 2003–2004* і стаття László Révész (“Archäologische Forschungen zur Landnahmezeit in Ungarn: Ergebnisse, methodologische Probleme, ungelöste Fragen”. *Europa im 10. Jahrhundert. Archäologie einer Aufbruchzeit. Internationale Tagung in Vorbereitung der Ausstellung “Otto der Große, Magdeburg und Europa”* (Meinz, 2002), 123–130) підсумовують історію вивчення проблеми ранньої історії угорців на базі писемних та археологічних джерел.

та Іштвана Вашарі (István Vásáry) можна вважати його учнями.⁹³

Багаторічному професору Будапештського ун-ту Лоранда Етвеша К. Цегледі (1914–1996)⁹⁴ належить ряд джерелознавчих та історичних робіт, які торкаються походження та ранньої історії хозарів, угорців, печенігів, куманів та ін. кочових народів, історії євразійських степів VI–IX ст. н.е. в цілому⁹⁵. К. Цегледі висунув ряд трактувань та гіпотез, зокрема про походження назв та локалізацію історичних районів *Λεβεδία* та *Ατελκούζον*,⁹⁶

⁹³ István Zimonyi. The state of the research on the prehistory of the Hungarians: historiography: orientalsources, history of the Steppe, 98.

⁹⁴ Про нього: Edit Bérces. Egy őstörténet-kutató emlékére. Czeglédy Károly pályaképe (1914-1996). *Polvax*. (1999), 3, 79–96.

⁹⁵ Károly Czeglédy. A magyarság Dél-Oroszországban. *Amagyarság őstörténete*, 100–122; Idem. Keleten maradt magyar töredékek. *Amagyarság őstörténete*, 154–177; Idem. A IX. századi magyar történelem főbb kérdései. *Magyar Nyelv*. 41. (1945), 33–35; Idem. A kunok eredetéről. *Magyar Nyelv*. 45. (1949), 43–50; Idem. Újadatabesenyőktörténetéhez. *Magyar Nyelv*. 46. (1950), 361–362; Idem, *IV–IX századi nepmozgalmak a steppén* (Budapest, 1954); Idem, A kangarok (besenyők) a VI. Századi szír forrásokban. *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv – és Irodalomtudományi. Osztályának Közleményei*. T. 5. (1954), 243–276; Idem. Kangarok észavarok. *Magyar Nyelv*. 52. (1956), 120–125; Idem. Gardizi on the history of Central Asia (745–780 A. D.). *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. Vol. 27. (1973), 257–267; Idem. From East to West: the Age of Nomadic Migrations in Europe. *Archivum Eurasiae medii aevi*. (1983), 3, 25–126.

⁹⁶ Історіографічний огляд питання про ці історичні області див.: István Erdélyi. *Őseink nyomában. A magyar őstörténet kutatása a XX. Században* [Шукаючи предків. Вивчення давньої історії угорців у XX ст.] (Budapest, 2004), 47–52; Gyula Kristó. *Hungarian history in the 9th century*. (Szeged, 1996), 155–157ff. Див. також: Péter Király. Óbolgár Forrás a 894-896. Évi Magyar-Bolgár háborúról. *Századok*. (1977), 2, 320–328; Lorand Benkő. Zur Geschichte der Ungartums vor der Landnahme im Zusammenhang mit Levedia und Etelköz. *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae*. Vol. 34. (1984), 153–198; Péter Váczi. Etelköz – die frühere Heimat der Ungarn. *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften*. 14. (1985), 169–175; Idem, The Byzantine Emperor Constantine Porphyrogenitus and the Saga of the Hungarian Conquest. *Hungarian Studies*. (1988), 4, 129–135; László Váradý. Revision des Ungarn-Image von Konstantinos Porphyrogenetos. Textanalysen und Reinterpretation der Aussagen des Konstantinos Porphyrogenetos über die Politikgeschichte der Ungarn. *Byzantinische Zeitschrift*. Bd. 82. (1989), 22–58; Zoltán Bálint Takács. A magyar honfoglalás előzményeiről. *Savaria. A Vas Megyei Múzeumok Értesítője*. 27. (2002), 199–211; Idem. A magyarok türk megnevezése Bíborbanszületett Konstantinos „De administrando imperio” című munkájában. *Savaria. A Vas Megyei Múzeumok Értesítője*. 28. (2004), 317–333; Péter

ранне датування згадуваних у *DAI* конфліктів між печенігами та угорцями. Угорський дослідник також віднайшов згадки про народ Xangār (Kangarāyē), який пов'язують з печенігами, у сирійських джерелах середини VI ст.⁹⁷

Угорський сходознавець Тору Сенга (Toru Senga) віднайшов тибетське джерело VIII ст., яке ймовірно описує печенігів до переселення в Європу⁹⁸. Іштван Вашарі є автором праць, які стосуються мови куманів⁹⁹, походження етнонімів Qun/Quman, Qırçaq, Qanlı, and Tatar¹⁰⁰, а також цікавої монографія про історію військової приступності куманів і татар на Балканах у XII–XIV ст.¹⁰¹ Знавець кавказьких мов Мартон Іштвановіч (Márton

Juhász. Nomád szállásváltások. Besenyők és magyarok [Міграції кочівників, печеніги і мадяри]. *Belvedere Meridionale*. Vol. 28. (2016), 4, 83–93; Sándor László Tóth. Az etelközi magyar törzsek szállásterületei” [Перебування угорських племен в Етелькузу]. *Kelet és nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére*, ed. László Koszta (Szeged, 1995), 471–485; Idem. Megjegyzések a Levedia-Etelköz problémához. *A Kárpát-medence és a steppe*, ed. Alfréd Márton (Budapest, 2001), 127–136; Idem. *A magyar törzsszövetség politikai életrajza (A magyarság a 9-10. században)*. (Szeged, 2014).

⁹⁷ Károly Czeglédy. Új adata besenyők történetéhez. (1950). Можливо, етнонім Κάγγαρ, вжитий by Constantine Porphyrogenitus, походить від Kängäräs “народ, що має рябих коней”: István Zimonyi. *Muslim Sources on the Magyars in the Second Half of the 9th Century. The Magyar Chapter of the Jayhānī Tradition*. (Leiden, Boston, 2015), 69.

⁹⁸ Toru Senga. A besenyők a 8. században” [Печеніги у VIII ст.]. *Századok*. T. 126. (1992), 5–6, 503–516. Див. також: Idem, Morávia bukása és a honfoglaló magyarok [Падіння Моравії і угорські завойовники]. *Századok*. T. 117. (1983), 2, 307–345.

⁹⁹ István Vásáry. Oriental languages of the Codex Cumanicus: Persian and Cuman as linguae francae in the Black Sea region (13th-14th centuries). *Il Codice Cumanico e il suo mondo*, ed. Felicitas Schmieider, Peter Schreiner. (Rome, 2005), 105–124.

¹⁰⁰ István Vásáry. Néprnév és néptörténet (kun/kuman, kipscak, kangli, tatár) [Етноніми і етнічна історія. Спостереження щодо етнонімів Qun/Quman, Qırçaq, Qanlı, and Tatar]. *A Kárpát-medence és aSteppe*, ed. Alfréd Márton (Budapest, 2001), 186–195.

¹⁰¹ István Vásáry, *Cumans and Tatars. Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1186–1365*. (Cambridge, 2005). На жаль, стосункам Візантії та тюркських кочівників з-за Дунаю до 1185 р. автор присвятив лише кілька згадок (XII, 20-21). Примітно, що Вашарі намагається “звільнити” від половців територію Трансильванії, наголошуючи, що “Трансильванія була органічною частиною Угорського королівства, і це загадка, чому Успенський, а потім Златарський писали, що частина Трансильванії належала до Куманії” (Ibidem, 32).

Istvánovits) привернув увагу дослідників до грузинських джерел з історії печенігів¹⁰².

Предметом зацікавлень Яноша Харматта (János Harmatta, 1917–2004) була головним чином доісламська Центральна Азія, однак йому належить кілька робіт, які стосуються “європейської” історії печенігів. У статті “Племена з кольоровими кіньми” він розвинув думки Неймета про назви печенізьких племен, подані Констянтином Багрянородним, і дійшов до висновку, що вони пов’язані з позначенням сторін світу кольорами, яке побутувало у середньовічних тюркських племен¹⁰³. Вивчав Харматта і питання заселення печенігами міст.¹⁰⁴

Лайош Лігеті (1902–1987), який, у свою чергу, вважається вчителем більшості сучасних угорських сходознавців,¹⁰⁵ досліджував вплив тюркських народів на мову угорців та продовжив традиції угорського сходознавства у вивченні *Codex Cumanicus*.¹⁰⁶

¹⁰² Márton Istvánovits. Adatok a besenyők történetéhez a grúz króniakák alapján. *Ethnographia*. Vol. 74. (1963), 106–108. Idem. Georgian data bearing on the Pechenegs. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. Vol. 16. (1963), 3, 319–323.

¹⁰³ János Harmatta. Színes lovú népek. *Magyar nyelv*, 42. (1946), 26–34. (Про зв’язок кольорів та сторін світу у тюркських кочівників: Omeljan Pritsak. “Non-“Wild” Polovtsiansins. *To honor Roman Jakobson: Essays on the occasion of his seventieth birthday*. Vol. 2 (The Hague and Paris, 1967), 1615–1623). Інша праця Харматти, базована на *DAI* – “Konstantinos Porphyrogenetos magyar vonatkozású művei” [Праці Констянтина Багрянородного у зв’язку з угорцями]. *A honfoglalás-kor írott forrásai*, ed. László Kovács, László Veszprémy (Budapest, 1996), 105–111.

¹⁰⁴ Роберт Бенедикти. Византиноведение в Венгрии (1946–1959). *Византийский Временник*. Т. 20. (1961), 296–310, 305.

¹⁰⁵ András Róna-Tas. Хазары и мадьяры. *Хазары. Евреи и славяне*, ред. Владимир Петрухин и др. (Москва, 2005), 111–124, 121.

¹⁰⁶ Lajos Ligeti. *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. (Budapest, 1986), 89–130, 511–519, 538–544; Idem. Prolegomena to the *Codex Cumanicus*. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. Vol. 35. (1981), 1, 1–54. Про вплив тюркських мов на угорську мову: András Róna-Tas, Árpád Berta. *West Old Turkic: Turkic Loanwords in Hungarian, vol. 1-2*. (Wiesbaden, 2011). Про сліди куманської мови в Угорщині: Tibor Halasi-Kun. Kipchak Philology and the Turkic Loanwords in Hungarian. *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, (1975), 1, 155–210; István Mándoky Kongur, *A kun nyelv magyarországi emlékei*. (Karcag, 1993); Idem. *Kunok és magyarok*. (Budapest, 2012). Д. Дьорфі та Габор Вьорош спробували виділити печенізькі слова у творах Констянтина Багрянородного та інших писемних джерелах: György Györffy. Monuments du lexique Petchénégue. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* Vol. 18. (1965), 1–2, 73–81;

Тюрколог Ласло Рашонь (1899–1984)¹⁰⁷ протягом всієї наукової діяльності займався дослідженнями власних імен тюркського походження в угорській мові, розробляв проблеми тюрської ономастики. Він залишив великий архів, зокрема картотеку “Ономастикону”, яка налічує понад 60 тис. карток¹⁰⁸. Rásonyi вивчав куманські антропоніми¹⁰⁹, звертався до питання про булаків та огузів у Середньовічній Трансильванії¹¹⁰, вперше після Д. Расовського вивчав проблему стосунків узів-торків з Угорщиною та Візантією¹¹¹. Думки Рашонья про минуле доосманських тюрків на Дунаї¹¹², їхній вплив на народи Центральної

Gábor Vörös. Relics of the Pecheneg language in the works of Constantine. *The Turks. Early Ages*, eds. H. Celâl Güzel et al. (Ankara, 2002), 617–631; István Ferenczy. Barót nevéről s az erdővidéki-barcasági besenyő csoport történeti szerepéről [Деякі думки щодо топоніма Барот та про історичну роль печенізьких груп в Пряшівському басейні]. *ACTA-1996 (A Székely Nemzeti Múzeum, a Csiki Székely Múzeum és az Erdővidéki Múzeum Évkönyve)*. (1996), 1, 133–150, 149. Дивю також: Péter Egy Tóth. A besenyő betelepülés helynévi emléke. *Archívum Supplementum ad honorem Béla Kovács dedicatum – A Heves Megyei Levéltár közleményei, különszám*. (Eger, 1993), 247–259.

¹⁰⁷ Про нього: Lajos Ligeti. Le professeur L. Rásonyi. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. Vol. 28. (1974), 147–151.

¹⁰⁸ László Rásonyi, Imre Baski. *Onomasticon Turcicum*. (Bloomington, 2007).

¹⁰⁹ László Rásonyi. Des antroponymes Comans de Hongrie. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. Vol. 20. (1967), 2, 135–149. Idem. *Kuman özel adları. Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*. (1966–1969), 3–6, 71–144. Зараз вивченням цієї тематики займається його учень – угорський дослідник Імре Башкі: Imre Baski. On the Ethnic Names of the Cumans of Hungary. *Kinship in the Altaic World. Proceedings of the 48th PIAC, Moscow 10-15 July, 2005*, ed. by Elena V. Boikova and Rostislav B. Rybakov (Wiesbaden, 2006), 43–54.

¹¹⁰ László Rásonyi. Bulaqs and Oguzs in medieval Transylvania. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. Vol. 33. (1979), 129–151. Рашонь вважав, що згадуваний у середньовічних джерелах у Трансильванії народ Bulaq (Blaci, Blachi etc) не тотожні волохам, а є залишком тюркського племені Bulaq, який з’явився в Європі частково разом з протоболгарами, частково під час міграції куманів. Критика цього твердження Віктором Спінеєм: Victor Spinei. *The Romanians and the Turkic Nomads North of the Danube Delta from the Tenth to the Mid-Thirteenth Century*, 77–80.

¹¹¹ László Rásonyi. Bulaqs and Oguzs in medieval Transylvania, 143–147.

¹¹² László Rásonyi. *Les Turcs non-Islamisés en Occident* (Pétchéhègues, Ouzes et Qiptchaqs et leurs Rapports avec les Hongrois). *History of the Turkic Peoples in the Pre-Islamic Period*, ed. Hans Robert Roemer. (Berlin, 2002), 303–331. Ця стаття була підготовлена ще у 1970 р. для *Philologiae Turcaicae fundamenta*, і більшою

та Східної Європи, особливо на Угорщину та Румунію, було підсумовано у монографії *Мости через Дунай*¹¹³.

Одним з провідних сучасних угорських тюркологів є Андраш Рона-Таш (András Róna-Tas), засновник Відділу алтайських студій у Сегеді¹¹⁴. Головним предметом зацікавлень вченого є тюркська епіграфіка¹¹⁵, вчений працює і над питаннями тюркського впливу на угорців часів державотворення¹¹⁶. У 1997 р. вийшла його фундаментальна монографія “Маляри і Європа у ранньому середньовіччі”¹¹⁷, де на базі писемних та археологічних джерел було зроблено спробу цілісного опису Центральної та Східної Європи IX–X ст. у її етнічній різноманітності.

Рона-Таш є також натхненником Сегедської групи з дослідження протоісторії (Szeged Proto-History Research Group), яка існує з 1974 р., і до якої, зокрема, належить Іштван Зімоньї (István Zimonyi), угорський сходознавець, який вивчає та видає східні джерела з ранньої історії угорців та їхніх сусідів, є автором праць з ранньої історії печенігів, історії кочівників у Карпатському басейні¹¹⁸. До Сегедської історичної школи

мірою присвячена куманам.

¹¹³ László Rásonyi. *Hidak a Dunán. A régi török népek a Dunánál* (Budapest, 1981).

¹¹⁴ István Zimonyi, The state of the research on the prehistory of the Hungarians: historiography: orientalsources, history of the Steppe”, 98.

¹¹⁵ *Epigraphica Bulgarica: a volgai bolgár-török feliratok*, ed. András Róna-Tas, Sándor Fodor (Szeged, 1973); András Róna-Tas. A runic inscription in the Kujbyšev region. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. Vol. 30. (1976), 267–271; Robert Göbl, András Róna-Tas. Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szentmiklós: eine paläographische Dokumentation. (Wien, 1995).

¹¹⁶ András Róna-Tas. Ethnogenese und Staatsgründung. Die türkische Komponente in der Ethnogenese des Ungartums. *Abhandlungen der Rheinisch-Westfälische Akademie der Wissenschaften*. Bd. 78. (Düsseldorf, 1988), 107–142.

¹¹⁷ András Róna-Tas. *A honfoglaló magyar nép*. (Budapest, 1997). Перевидання англійською: András Róna-Tas. *Hungarians and Europe in the early Middle Ages: an introduction to early Hungarian history*. (Budapest, 1999).

¹¹⁸ István Zimonyi. A besenyők nyugatra vándorlásának okai [Причини міграції печенігів на Захід]. *Acta Universitas Szegediensis de Attila József Nominatae*. Vol. 106. (1998), 129–144; Hansgerd Göckenjan, István Zimonyi, *Orientalische Berichte über die Völker Osteuropas und Zentralasiens im Mittelalter: die Ğayhani-Tradition (Ibn Rusta, Gardīzī, Ĥudūd-al-Ālam, al-Bakrī und al-Marwazī)*, 162–166, 205, 207–209, 215, 221–224, 241–246, 250; István Zimonyi. The chapter of the Jayhānī-tradition on the Pechenegs. *The Steppe Lands and the World Beyond Them: Studies in Honor of Victor Spinei on his 70th Birthday*, eds Florin Curta and Bogdan-Petru Ma-

належить і Сільвія Ковач (Szilvia Kovács), яка у 2012 р. захистила дисертацію на тему *Історія куманів перед інвазією монголів*¹¹⁹, і є автором численних публікацій з історії куманів. Професор Сегедського ун-ту Польгар Сабольч (Polgár Szabolcs), залучаючи латинські, візантійські та східні джерела, розглядає питання печеніго-угорських стосунків, торгівлі на північному узбережжі Чорного моря, місця хазарів, угорців та печенігів в історії цього регіону¹²⁰. Аттіла Ковач (Attila Kovács) (у 2005 р. захистив в докторську дисертацію з історії буртасів у домонгольський період) запропонував альтернативне бачення розміщення і статусу печенізьких племен у Північному Причорномор'ї X ст.¹²¹

leon. (Iași, 2013), 99–113; Idem, *Muslim Sources on the Magyars in the Second Half of the 9th Century. The Magyar Chapter of the Jayhānī Tradition*. (Leiden, Boston, 2015), 243; Szilvia Kovács, István Zimonyi. Besenyők, úzok és kunok a Kárpát-medencében. *Török nyelvű népek a középkori Magyar Királyságban*, ed. Szilvia Kovács and I. Zimonyi. (Szeged, 2016), 7–34.

¹¹⁹ Szilvia Kovács. *A kunok története a mongol hódításig (Doktori értekezés)*. (Szeged, 2012). Цілий розділ дисертації було присвячено стосункам куманів з Візантією (Ibidem, 175–263). У 2014 р. дисертація була видана у вигляді монографії (Budapest, 2014). Див. також: Nora Berend. *Cuman integration in Hungary*. *Nomads in the Sedentary World*, ed. Anatoly M. Khazanov, Andre Wink. (Richmond, 2001), 103–127.

¹²⁰ Szabolcs Polgár. *Kereskedelem a Fekete-tenger északi partvidékén a 9–10. században. A Ğayhānī-féle leírás adatai a magyarok és a De Administrando Imperio értesülései a besenyők kereskedelméről* [Торгівля на північному узбережжі Чорного моря у IX–X ст. За даними Гаяні та з *De Administrando Imperio* про печенізьку торгівлю]. *Heves megyei régészeti közlemények. A népvándorlások kutatóinak kilencedik konferenciája: Eger, 1998. szeptember 18-20*, vol. 2, ed. Tivadar Petercsák and A. Váradi Adél. (Eger, 2000), 193–206; Szabolcs Polgár. The identification of K.rh in the passage of Ibn Rusta. *Chronica: Annual of the Institute Of History University Of Szeged*. (2004), 4, 15–21; Idem. Nine Regions Of Khazaria. *Archivum Eurasiae Medii Aevi*. Vol. 23. (2017), 257–266.

¹²¹ Attila Kovács. *A 10. századi besenyő törzsszervezet és szállásterület problémáinak újragondolása* [Переосмислення племінної організації та розміщення печенізьких племен у X ст.]. *Belvedere Meridionale*. 23. (2011), 4, 34–57. На його думку, оскільки степи між Дніпром і Доном були кращими для випасу худоби, а також на схід від Дніпра були розташовані головні торгові шляхи, то в печенізькій племінній федерації головними були “східні”, а не “західні” племена, відповідно плем’я Syroukalpeï (Szurukülbej) було панівним, тоді як плем’я Кангар мало підпорядкований статус. На с. 49 цієї статті розміщено мапу поселення печенізьких племен за Константином Багрянородним. Порівняй з: György Györfy. *Sur la question de l’établissement des Petchénègues en Europe*.

Ранньою історією печенігів та огузів та їхньою присутністю в Угорщині займається історик з м. Сегед Аттила Катона-Кіш (Atilla Katona-Kiss).¹²²

На міждисциплінарному стику сходознавства та інших галузей гуманітарних наук лежить проблема номадизму, під якою слід розуміти сукупність системних досліджень про історію та культуру кочових суспільств різних континентів. Зважаючи на особливості ранньої історії угорського народу та Угорщини як території, системне вивчення кочівників не могло залишитися без уваги угорських істориків. Одним з ранніх дослідників номадизму в угорській історіографії був А. Барта. У ряді статей¹²³ та монографії “Угорське суспільство IX–X ст.”¹²⁴ він, намагаючись відштовхуватися якщо не від марксистської методології, то термінології радянського зразка¹²⁵, розглядав питання співіснування у Сх. Європі плужного землеробства та кочового скотарства, прийшов до висновку, що їх синтез давав вагомі економічні результати. Водночас, А. Барта підкреслював, що угорці зі слов’янами творили суспільно-економічний симбіоз, тоді як печеніги були антагоністами землеробів¹²⁶. У поєднанні з постійним підкресленням вченим негативної ролі Німеччини та позитивної – східних слов’ян, його розгляд ролі етносів Сх. та Центр. Європи у ранньому середньовіччі є доволі тенденційним.

¹²² Atilla Katona-Kiss. Úzok a Képes Krónikában. A nyugati oguz (úz) törzsek és a Magyar királyság a XI. Században. *Hadtörténelmi Közlemények*. 120. (2007), 2, 549–576; Idem. A besenyők és az oguzok vándorlása a VIII. Században. *Csodaszarvas*. (2011), 4, 7–25; Idem. Besenyő és oguz gyepűvédők az Árpád-kori Magyarországon. *Őrzők, vigyázatok a határra! Határvédelem, határőrizet, határvadászok a középkortól napjainkig*, ed. László Pósan et al. (2017), 238–252.

¹²³ Антал Барта. Исторические связи восточноевропейского и внутриазиатского феодализма (Часть I) (Резюме). *Századok*, (1963), 2, 290–291; Idem. Исторические связи восточноевропейского и внутриазиатского феодализма (Часть II) (Резюме). *Századok*. (1963), 3, 525–526; Idem. Восточная Европа и раннее средневековье Венгрии до середины XI в. *Nouvelles études historiques*. Vol. I. (Budapest, 1965), 11–26.

¹²⁴ Antal Bartha, *Hungarian society in the 9. and 10. centuries* (Budapest, 1975); István Fodor. [The review of:] Bartha A. A IX–X századi magyar társadalom. Budapest, 1968. *Советская Археология*, (1969), 4, 286–289. У цій же монографії було розглянуто причини угорсько-печенізьких конфліктів у Північному Причорномор’ї.

¹²⁵ Антал Барта. Восточная Европа и раннее средневековье Венгрии до середины XI в., 14.

¹²⁶ Ibidem, 18.

У листопаді 1978 р. за ініціативи угорської сходознавиці Ільдико Ечеді (Ildikó Ecsedy) відбулася спільна конференція Комітету Сходознавчих студій Угорської АН та Товариства імені Шандора Кьорьоші-Чома “Кочові суспільства і державні утворення”, в якій взяли участь у т. ч. дослідники середньовічних кочівників Пн. Причорномор’я – К. Цегледі, А. Рона-Таш, Д. Дьйорфі, угорські археологи – Іштван Ердеї (István Erdélyi), Іштван Фодор (István Fodor), Чонад Балінт та ін¹²⁷. (Сучасний погляд на роль кочівників в історичному процесі представлено у статті І. Зімонї *Кочівники Євразійського степу та їхні сусіди*).¹²⁸

Незважаючи на всі політичні та ідеологічні перипетії, в “соціалістичній” Угорщині продовжилося вивчення давньої історії угорців за візантійськими та латинськими писемними джерелами, у країні залишилися працювати Д. Моравчик, Д. Дьйорфі, М. Дьйонї (водночас країну залишили такі історики-медієвісти як Фехер Матіяш Йеню (Fehér Máttyás Jenő) та Імре Боба (Imre Boba)¹²⁹.

Незважаючи на те, що головним предметом наукових зацікавлень Д. Дьйорфі (1917–2000)¹³⁰ була передісторія та рання історія, історична географія Угорщини, він і після своєї монографії *Печеніги і мадари* продовжував цікавитися питаннями минулого неугорських кочівників. Йому належать праці про

¹²⁷ Ildikó Ecsedy. Nomad societies and state formations. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. Vol. 35. (1981), 2–3, 393–396; Idem. Nomads in history and historical research. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. Vol. 35. (1981), 2–3, 201–227; Robert Simon. Symbiosis of Nomads and Sedentaries on the Character of the Middle Eastern Civilization. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. Vol. 35. (1981), 2–3, 229–242; Gábor Vékony. The role of a march in the ethnic and political changes. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. Vol. 33. (1979), 3, 301–314. І. Фодор висловлювався проти пануючої (особливо в радянській історіографії) тези про те, що кочове скотарство є примітивнішою формою господарства щодо землеробства: István Fodor, *Die große Wanderung der Ungarn vom Ural nach Pannonien*. (Budapest, 1982), 105.

¹²⁸ István Zimonyi. Az eurázsiai steppe nomádjai és szomszédai. *Acta Universitas Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica*. Vol. 99. (1995), 65–75.

¹²⁹ Імре Боба є автором науково-популярного зведення ранньосередньовічної історії Східної Європи – *Кочівники, нормани і слов’яни*: Imre Boba. *Nomads, Northmen and Slavs: Eastern Europe in the ninth century*. (The Hague, Wiesbaden, 1967).

¹³⁰ Про нього: Lajos Kiss. Györffy György halálára. *Magyar Nyelv*. (2001), 2, 250–252.

етимологічне та семантичне наповнення залишків печенізької та куманської мови в писемних джерелах¹³¹, про інтеграцію залишків цих народів в угорське суспільство¹³². Увага Дьйорфі була прикута до важливих епізодів угорсько-печенізьких стосунків кінця IX ст., складу печенізьких племен, місць розселення та часу появи печенігів у Європі (зокрема, сумніву було піддано хронологію печеніго-візантійських стосунків за Хронікою Регіно з Прюм) в цілому та в Угорщині зокрема¹³³.

Описуючи розселення кочівників, Д. Дьйорфі вдався до перенесення залучених ним з праць Рубрука та дель Пано Карпіні маршрутів кочування монгольських ханів між Дніпром і Уралом на реалії Північного Причорномор'я і Нижнього Подунав'я IX–X ст. На його думку, зимові кочовища ханів печенізьких племен, згаданих у праці Константина Багрянородного, були у в нижній течії річок Жиу, Олт, Ведя, Арджеш, Яломіца, Сірет, Прут, Дністер, Південний Буг, Дніпро, Донець і Дон, а літні – вище по течії, обмежені лінією лісів. Теза щодо розташування зимових і літніх стоянок вождів кочівників була ним перенесена і на угорські племена: цьому присвячувалася розлога стаття “Про систему розселення угорців – завойовників батьківщини”, що вийшла у 1975 р.¹³⁴

Цілісна картина історії угорців у їх стосунках з сусідами від кін. IX ст. до сер. X ст. була викладена дослідником у статті

¹³¹ György Györffy. A kun és komán népnév eredetéhez. *Antiquitas Hungarica*. (1948), 2, 158–176; Idem. КАРМПАΛΟΥΚ. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*. Vol. 10. (1962), 4, 413–415.

¹³² György Györffy. A kunok feudalizálódása. *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. Században*, ed. György Székely (Budapest, 1953), 248–275; Idem. Magyarország népessége a honfoglalától a XVI. század közepéig. *Magyarország történeti demográfiaja*, ed. József Kovacsics (Budapest, 1963), 45–53.

¹³³ György Györffy. A besenyők Európai honfoglalásának kérdéséhez. *Történelmi Szemle. A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének Értesítője*. Vol. 14. (1971), 3–4, 281–288 (варіант франц. мовою: Sur la question de l'établissement des Petchénègues en Europe. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. Vol. 25. (1972), 283–292); Idem. Landnahme, Ansiedlung und Streifzüge der Ungarn. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*. Vol. 31. (1985), 3–4, 231–270; Idem, *A magyarság keleti elemei*. Vol. 100. (Budapest, 1990), 158–160.

¹³⁴ György Györffy. A honfoglaló magyarok települési rendjéről. *Archaeologiai Értesítő*. (1975), 2, 191–242. Варіант французькою мовою: Système des résidences d'hiver et d'été chez les nomades et les chefs hongrois au X-e siècle. *Archivum Eurasiae Medii Aevi*. (1975), 1, 45–154.

“Завоювання батьківщини, розселення та походи угорців” від 1985 р.¹³⁵ У тій же статті дослідник чи не вперше в угорській історіографії завів мову про вплив кліматичних факторів на міграції кочівників східноєвропейських степів IX–XI ст.¹³⁶, яким згодом було присвячено окреме дослідження – “Карпатський басейн і Етелькузу тисячу років тому”¹³⁷.

Стосунки Візантії з печенігами та половцями, в т.ч. за участі угорців, стали предметом зацікавлень сучасних угорських дослідників – Ференца Макка (Ferenc Makk),¹³⁸ Мартона Тьоше-

¹³⁵ György Györffy. Landnahme, Ansiedlung und Streifzüge der Ungarn, 231–270.

¹³⁶ Ibidem, 236.

¹³⁷ György Györffy, Bálint Zólyomi. A Kárpát-medence és Etelköz képe egy évezred előtt. *Magyar tudomány: a Magyar Tudományos Akadémia értesítője*. Vol. 41. (1996), 899–918. У залученні до вивчення історії середньовічних кочівників елементів з теорії номадизму та природно-географічних факторів простежується вплив робіт Лева Гумільова, зокрема праці, яка вийшла у будапештському *Acta Archaeologica*: Lev N. Gumilev. New data on the History of the Khazars. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*. Vol. 19. (1967), 1–2, 61–103. У 1959 р. І. Ердеї захистив у Ленінграді дисертацію на тему “Угорці в Лебедії. Матеріальна культура угорців IX–X ст.”, і з того часу тісно співпрацював з радянськими дослідниками, особливо з Л. Гумільовим. 1969 р. датується спільна рецензія Л. Гумільова та угорського історика І. Ердеї на книгу С. Плетньової “Від кочовищ до міст”: Лев Н. Гумилев, Иштван Эрдели. Единство и разнообразие степной культуры Евразии в средние века. *Народы Азии и Африки*. (1969), 3, 78–87. У середині 1980-х років угорські археологи Еугенія Сімонова (Eugénia Szimonova) та І. Ердеї впродовж кількох років вивчали фонди Інституту археології НАН України, а українські археологи – угорські фонди. Результатом став збірник *Матеріали I тис. н. е. по археології і історії України і Венгрії*, ред. Олег Приходнюк. (Київ, 1996).

¹³⁸ Ferenc Makk. The Árpáds and the Comneni. (Budapest, 1989), 9–11, 29, 47ff.; Idem. On the Foreign Policy of Saint Stephen. *Saint Stephen and his country. A newborn kingdom in Central Europe Hungary*, ed. Attila Zsoldos. (Budapest, 2001), 37–48; Idem. Saint Ladislav et les Balkans. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Opuscula Byzantina*, 9. (1994), 59–67; Idem. *Ungarische Außenpolitik (896-1196)*. (Herna, 1999), 64, 84. Idem. [The review of:] Rajmund Kerbl: Byzantinische Prinzessinnen in Ungarn zwischen 1050–1200 und ihr Einfluss auf das Arpadenköningreich. Wien, 1979. 158 + XLIV s. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*. Vol. 28. (1982), 1–4, 157–159; Після Ігнаца Ачаді (Ignác Acsády). *A magyar birodalom története*. (Budapest, 1903), 13) в угорській історіографії вважалося, що внаслідок спільного вторгнення куманів та візантійців в Угорщину та їхньої поразки під Оршою (1091–1092 рр.), Ласло I зайняв цілу

ра (Márton Tócsér)¹³⁹, С. Ковач¹⁴⁰, Аттила Ковача.¹⁴¹ Печеніго-угорські стосунки вивчалися в роботах Дьюли Крішто (Gyula Kristó, 1939–2004)¹⁴², Йожефа Герича (Jyzsef Gerics)¹⁴³, Яноша Сабо (János B. Szabó)¹⁴⁴. Ласло Серфю (László Szegfű), Габор Барі (Gábor

провінцію Мезія. На думку Ф. Макка, йшлося тільки про регіон між Моравою і Дріною, а також частину земель на південь від р. Сави і Нижнього Дунаю з фортецями Срем і Белград: Saint Ladislav et les Balkans, 66. Огляд історіографії цього питання див.: Szilvia Kovács. A kunok története a mongol hódításig, 245ff.

¹³⁹ Márton Tócsér. Kétffrontos harc: Bizánc és a besenyő és szeldzsuk támadások a XI. század közepén. [Борючись на 2 фронти: Візантія, печеніги і сельджуки у середині XI ст.]. *Hadtörténelmi közlemények*. (2015), 1, 120–145.

¹⁴⁰ Szilvia Kovács. The Cuman Campaigns in 1091. *Golden Horde Review*. (2014), 1(3), 174–189. У даній статті авторка намагалася дати відповіді на запитання, хто запросив куманів у Візантію у 1091 р., якою була їхня роль у перемозі візантійців над печенігами, та чи ідентичні ці кумани тогорічним нападникам на Угорщину.

¹⁴¹ Угорська історіографія, і Ф. Макк в тому числі, інтепретуючи події 1071-1072 рр. у регіоні Дунай-Сава-Драва, наслідком яких стала окупація Угорщиною частини території Візантії та облога Белграда, в цілому слідувала повідомленню *Chronica Hungarorum* про причину конфлікту. Аттила Ковач висловив припущення, що набіг на угорські землі (який став причиною угорсько-візантійського зіткнення) здійснили не ті печеніги, які перебували на службі у Візантії, а їхні “родичі” з Північного Причорномор’я, які втікали від куманської загрози. Attila Kovács. 1071: besenyők, magyarok, bizánciak. *Acta Universitatis Szegediensis. Actahistorica*. Vol. 139. (2017), 45–53.

¹⁴² Gyula Kristó. *Az Árpád-kor háborúi*. (Budapest, 1986), 55, 63, 68–69. Велику увагу Д. Крішто присвятив печеніго-угорським стосункам, особливо в монографії *Hungarian History in the Ninth Century* (Szeged, 1996), 106–203. Перебуванню печенігів та куманів (а також каварів, слов’ян тощо) в середньовічній Угорщині присвячено монографію *Nichtungarische Völker im mittelalterlichen Ungarn* (Herne, 2008), ряд статей (наприклад, Gyula Kristó. Sírhelyekre vonatkozó adatok korai okleveleinkben. *Acta Universitatis Szegediensis: Acta historica*. Vol. 71. (1981), 21–28).

¹⁴³ József Gerics. Quaedam puella de genere Tatun. Philologisches und Rechtsgeschichtliches zur Untersuchung einer Chronikenstelle. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica*. 9. (1967), 3–30; Idem. Textbezüge zwischen den ungarischen Chroniken und der Sankt-Ladislav-Legende. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*. Vol. 19. (1973), 3–4, 273–303.

¹⁴⁴ János B. Szabó. “Magrebiták”, Úzok – “Kunok”, Berendek és Besenyők. Egy XII. századi keleti betelepülés nyomában [“Маргібіці”, Огузо-Кумани, Берендеї і Печеніги. Відстежуючи східні поселення у XII ст.]. *Hadtörténelmi Közlemények*.

Bagi) та Янош Боллок (János Bollók) зверталися до проблеми поселення печенігів хана Тонузоби в Угорщині часів правління князя Такшоня (943–972).¹⁴⁵ Незважаючи на те, що роль печенігів та інших не-угорських кочівників як допоміжних військових сил в угорській короні досить вичерпно було представлено в монографії Гансгерда Гьокеняна (Hansgerd Göckenjan)¹⁴⁶, угорські медієвісти далі вивчають це питання.¹⁴⁷ Нора Беренд (Nora Berend) цікавиться проблемою інтеграції не-угорських народів в угорському середньовічному суспільстві¹⁴⁸.

Територія сучасної Угорщини (на відміну від земель Румунії, Болгарії, Сербії¹⁴⁹) розташована поза межами зони активних контактів між кочівниками і Візантією у X–XI ст. Крім того, угорські археологи, як правило, скептично ставляться до можливості знайти у Карпатському басейні залишки матері-

Vol. 129. (2016), 1, 148–159.

¹⁴⁵ László Szegfű. Megjegyzések Thonuzoba történetéhez. *Századok*. (1982), 5, 1060–1078; János Bollók. A Thonuzoba-legenda történelmi hitele. *Századok*. (1979), 1, 97–107; Idem. L'authenticité historique de la légende de Thonuzoba. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae. Sectio linguistica*. Vol. 11. (1980), 31–42; Idem. Meg egyszer Thonuzobáról. *Századok*. (1982), 5, 1078–1090; Gábor Bagi. A Thonuzoba-féle besenyő betelepülés. *Jászkunság*. Vol. 39. (1993), 26–29.

¹⁴⁶ Hansgerd Göckenjan. *Hilfsvölker und Grenzwächter im mittelalterlichen Ungarn*. (Wiesbaden, 1972).

¹⁴⁷ Zoltán Kordé. A magyarországi besenyők az Árpád-korban. *Acta Universitatis Szegediensis: Acta historica*. Vol. 90. (1990), 3–21; Idem. Kabars, Sicules et Petchenégues: les Hongrois et les auxiliaires militaires. *Les Hongrois et l'Europe: conquête et intégration*, ed. by Sándor Csernus and Klára Korompay. (Paris-Szeged, 1999), 231–239; Gábor Hatházi. Az Árpád-kori magyar hadszervezet nomád elemeinek kérdéséhez: A besenyők [Кочівницькі частини угорського війська часів Арпадів. Печеніги]. *Hadtörténeti Közlemények*. Vol. 103. (1990), 2, 22–60; István Herényi. A kabarok, székelyek és besenyők szerepe a nyugati végek védelmében és benépesítésében [Поль каварів, сікулів і печенігів у захисті західних кордонів і їхнього населення]. *Forrás*, 24. (1992), 8, 68–76; András Pálóczi Horváth. Pogányokkal védelmettjük országunkat: keleti népek a középkori Magyar Királyságban a kálizoktól a kunokig [Захищаючи нашу країну за допомогою поган: Східні народи в Угорському королівстві, від хорезмійдів до куманів]. *Studia Caroliensia*. 5. (2004), 2, 10–30.

¹⁴⁸ Nora Berend. *At the gate of Christendom: Jews, Muslims, and "pagans" in medieval Hungary, c. 1000-c. 1300*. (Cambridge, UK, 2001).

¹⁴⁹ Gordana Marjanović-Vujović. Archaeological proving the presence of the Pechenegs in Beograd town. *Balkanoslavica*. (1974), 3, 183–188.

альної культури кочівників (не-угорців), датовані X–XI ст.¹⁵⁰ Не виключеною є і певна політична інструменталізація цього питання. З одного боку, угорські вчені вважають, що угорська тематика була дискримінованою в СРСР,¹⁵¹ а румунські дослідники навмисно видавали угорські поховання у Трансільванії за печенізькі або куманські¹⁵², з іншого боку, можливе і протилежне трактування – що залишки матеріальної культури не-угорських кочівників трактуються як угорські¹⁵³.

¹⁵⁰ Навіть тих, які до то того вважалися “не-угро-мадярського походження”: Attila Türk. Towards a classification of grave types and burial rites in the 10th– 11th century Carpathian Basin. Some remarks and observations. *Avars, Bulgars and Magyars on the Middle and Lower Danube*, ed. Ljudmila Doncheva-Petkova et al. (Sofia, Piliscsaba, 2014), 137–156, 137. Раніше угорські археологи посилалися на “недостатню вивченість”, для прикладу, могильників у областях Феєр і Тольна (Fejér, Tolna): *Археология Венгрии. Конец II тысячелетия до н.э.- I тысячелетие н.э.*, ed. Валерий С. Титов, Иштван Эрдели (Москва, 1986), 336. Дискусійним залишається питання про ранню (X–XI ст.) присутність печенігів у Банаті: Silviu Oța. *The Mortuary Archaeology of the Medieval Banat (10th-14th Centuries)*. (Leiden, Boston, 2014), 21. Як пише Петер Ланго, “у наші часи ідентифікація певного набору знахідок чи поховання з певною етнічною групою є доволі рідкісним”: Péter Langó. *Archaeological research on the conquering hungarians: A review. Papers presented at the meetings of the Institute of Archaeology of the HAS, 2003-2004*, ed. by Balázs Gusztáv Mende. (Budapest, 2005), 175–340, 178. Загальний огляд печенізької та куманської археології в Угорщині було нещодавно зроблено Ференцом Хорватом і Габором Хатхазі: Ferenc Horváth, Gábor Hatházi. Печеніги и куны. Археологическое наследие. *Труды Института востоковедения РАН, Тюркские кочевники в Азии и Европе: цивилизационные аспекты истории и культуры*. 7. (2018), 7–87.

¹⁵¹ Péter Langó. *Archaeological research on the conquering hungarians: A review*, 240. Інша точка зору: Алексей Комар. Древние мадьяры Этелькеза: перспективы исследований. *Археология і Давня історія України*. 7. (2011), 21–78, 42. У статті за 1984 р. І. Ердеї зазначив, що, оскільки деталі поховального обряду давніх мадярів та печенігів багато в чому схожі, то можна припускати, що частково ті поховання, які вважають печенізькими, належать мадярам: István Erdélyi. Венгры на Дону. *Маяцкое городище. Труды советско-болгаро-венгерской экспедиции*, ред. Светлана Плетнева (Москва, 1984), 20–25, 23.

¹⁵² *Ibidem*, 242.

¹⁵³ Наприклад, А. Мадгеару у своєму відгуку на монографію А. Рона-Таша вказав на суперечливе трактування кочівницьких поховань у Східній і Південній Румунії, які можуть бути печенізькими, але безапеляційно трактуються угорською історіографією як угорські: Alexandru Madgearu. [Thereviewof:] Róna-Tas, András. *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages: An Introduction to Early*

Показовою у цьому розрізі є дискусія про “етнічну” приналежність глиняних котлів, поширених на території Угорщини, колишньої Югославії, Румунії, Болгарії, Молдови і України¹⁵⁴,

Hungarian History. New York: Central European University Press, 1999. 550 pp. \$64.95. ISBN: 9-639-11968-3. *The Medieval Review* 00.07.06 <https://scholarworks.iu.edu/journals/index.php/tmr/article/view/14950/21068#NT5>

¹⁵⁴ Петре Діакону, Алоїз Хабовшчак (Habovštiak), Людмила Дончева-Петкова, Гордана Мар’янович-Вуєвич (Marjanović-Vujović), Димитр Димитров, Георге Постіка (Postică) та ряд інших археологів вважали глиняні котли з внутрішніми вушками маркером присутності печенігів (Петре Діакону. К вопросу о глиняных котлах на территории РНР. *Dacia*ю (1964), 8, 249–264; Aloiz Habovštiak. Príspevok k poznaniu našej nižinnej dediny v XI – XIII. storočí. *Slovenská Archeológia*. 9. (1961), 1-2, 451–482, 477; Людмила Дончева-Петкова. Средновековни глиненни съдове с вътрешни уши. *Археология*. (1974), 4, 32–38, 37; Димитр Димитров. Номадска керамика в Североизточна България. *Известия на Народния музей – Варна*. 11. (1975), 37–58, 49-57; Gordana Marjanović-Vujović. Archaeological proving the presence of the Pechenegs in Beograd town. *Balcanoslavica*. (1974), 3, 183–188, 183ff). Георгій Чеботаренко відносив їх до половців (Андрей Добролюбский. Об археологическом изучении средневековья в Молдавии. *Археологические исследования средневековых памятников в Днестровско-Прутском междуречье*, ред. Павел Бырня (Кишинев, 1985), 189–198, 194). Іштван Фодор, Мікльош Такач, та Анна Москаленко (під впливом угорської історіографії) – до угорців (István Fodor. Czerép üstjeink származása. *Archaeologiai Értesítő*. (1975), 2, 250–265, 264; Miklós Takács. *Die arpadenzeitlichen Tonkessel im Karpatenbecken*, (Budapest, 1986); Анна Москаленко. Славяно-венгерские отношения в IX в. и древнерусское население среднего и верхнего Дона. *Проблемы археологии и древней истории угров*, ред. Алексей Смирнов и др. (Москва, 1972), 189–196, 194). М. Токач звернув увагу на те, що такі котли мали поширення ще у пізньо-аварські часи: Miklós Takács. *Die arpadenzeitlichen Tonkessel im Karpatenbecken*. (Budapest, 1986), 88–92. Існує також думка, що ці котли могли використовуватися як угорцями, так і печенігами: Csanád Bálint. Über einige Tonkessel aus der Umgebung von Sarkel. *Die Keramik der Saltovo-Majaki Kultur und ihrer Varianten*, ed. Csanád Bálint (Budapest, 1990), 9–21, 16, 20). Ф. Хорват та Г. Хатхазі пишуть, що такий тип кераміки був поширений у салтово-маяцькій культурі, згодом був перейнятий дунайськими болгарами та мадярами (Ferenc Horváth, Gábor Hatházi. Печенегі и куны. *Археологическое наследие*, 18). Сабіна Мерва навіть не згадує “печенізьку” версію, описуючи глиняний котел з внутрішніми вушками, знайдений у Lébény-Billedomb (зображення на р. 249, plate 5, type 6): Szabina Merva. The 10-11th Century Pottery in the Carpathian Basin and its Eastern Relations. *Второй международный Мадыарский симпозиум*, ред. Сергей Боталов (Челябинск, 2013), 243–254. Флорін Курта вважає, що глиняні котли в Болгарії і на північ від Дунаю мають місцеве, а не кочівницьке походження: Florin Curta.

або ж нещодавня спроба Жолта Петкеша (Zsolt Petkes) поставити під сумнів належність вудил без перегину виключно до печенізьких поховань.¹⁵⁵

У огляді досягнень угорської середньовічної археології щодо вивчення кочівників на території Угорщини (станом на 1964 р.) І. Ердеї зауважив, що угорська наука не може відрізнити поховання угорських племен від поховань інших народів вказаного періоду, перш за все від печенізьких, щодо половецьких спостерігається більший прогрес¹⁵⁶. Д. Дьйорфі пізніше теж відзначив (незважаючи на те, що йому були відомі праці С. Плетнєвої та Г. Федорова-Давидова),¹⁵⁷ що немає ще чітких критеріїв для вирішення саме печенізьких поховань з маси інших¹⁵⁸. Ч. Балінт, перебуваючи під впливом типології кочівницьких поховань, запропонованої С. Плетнєвою, у свій час запропонував вважати печенізькими ті знайдені в Угорщині поховання, які містили шкіру-опудало коня,¹⁵⁹ але ця версія не була підтримана угорськими дослідниками.¹⁶⁰ Алан Кралованскі (Alán Kralovánzsky) у 1960-х вважав печенізькими деякі

The Image and Archaeology of the Pechenegs. *Banatica*, 23. (2013), 143–202, 161).

¹⁵⁵ Zsolt Petkes. Rúdablák a 10–12. századi Kárpát-medencében. *Hadak útján XIX. Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága Tanulmányok*. 3. (2012), 231–246.

¹⁵⁶ István Erdélyi. Résultats des recherches archéologiques relatives aux trouvailles des cavaliers nomads orientaux en Hongrie (1953–1964). *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. Vol. 18, (1965), 3, 373–378, 377.

¹⁵⁷ Угорська історична наука уважно слідкувала за прогресом радянської “кочівницької” археології. Так, через 2 роки після виходу статті С. Плетнєвої “Печеніги, торки і половці у південноруських степах” (за результатами Волго-Донської археологічної експедиції), угорський переклад цієї статті почав виходити у Будапешті (Szvetlana Pletneva. Besenyők, torkok és polovcek a déloroszarszági steppéken. *Szovjet Régészet*. 16. (1960), 101–162). Ще раніше в угорській пресі з’явилася стаття Міхаїла Артамонова “Хозарська фортеця Саркел”, щоправда російською мовою (Михаил Артамонов. Хазарская крепость Саркел. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*. Vol. 7. (1956), 1, 321–341). Розділ книги М. Артамонова “Історія хозарів” – “Мадяри і печеніги” було перекладено у Будапешті через рік після виходу ленінградського видання.

¹⁵⁸ György Györfly. Sur la question de l’établissement des Petchénègues en Europe, 28.

¹⁵⁹ Csanád Bálint. A honfoglalás kori lovastemetkezések néhány. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*. (1969), 1, 107–114, 110, 113–114.

¹⁶⁰ Ferenc Horváth, Gábor Hatházi. Печенеги и куны. Археологическое наследие, 16–17.

поховання у долині р. Сарвіз (цікавою особливістю цих поховань було поміщення до могил тотемних тварин),¹⁶¹ але у 1985 р. відмовився від цих тверджень на користь таки угорського походження цих поховань¹⁶². Станом на сер. 80-х рр. XX ст. вважалося, що печенізькими є ряд могильників, розташованих поблизу оз. Нойзідлер, а також у р-нах Феєр (Fejér) і Тольна (Tolna, між оз. Балатон і Дунаєм)¹⁶³.

У 1996 р. в рамках відзначення чергової річниці *honfoglalay* вийшов ілюстрований каталог знахідок середньовічних кочівників (не-угорців) в Угорщині, де було підсумовано результати багатьох років археологічних розкопок в Угорщині. Окремі статті було присвячено печенігам, куманам та ясам¹⁶⁴. Пишучи про печенігів в Угорщині, Габор Хатхазі (Gábor Hatházi) традиційно нарікає на спорадичність археологічних знахідок (у т.ч. через схожість поховань печенігів з похованнями угорців раннього періоду) та опирається головним чином на писемні джерела¹⁶⁵ та топоніми. На його думку, основний масив печенізьких поселень у Мезьофьольд (Mezőföld, частина Тисо-Дунайської низовини) був розміщений в долині р. Сарвіз у X–XII ст., і таке розміщення мало на меті сторожову службу печенігів на перехресті торгових та паломницьких шляхів з Західної

¹⁶¹ Alán Kralovánszky. Szarvasmarha-temetkezés a honfoglalás korából. *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei.* (1964), 2, 171–184.

¹⁶² Alán Kralovánszky. Honfoglaló őseink szarvasmarha-kultusza [Культ худоби у наших предків – завойовників батьківщини]. *Azóshazától a Kárpátokig*, ed. Viktor Szombathy. (Budapest, 1985), 360–374.

¹⁶³ *Археология Венгрии. Конец II тысячелетия до н.э. – I тысячелетие н.э.*, 332–334. Див. також: Иштван Эрдели. О печенегах на территории Венгрии: к постановке вопроса. *Материалы I тыс. н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии*, 163–166.

¹⁶⁴ András Pálóczi-Horváth. Nomádnépekelet-európaisteppén északözépkori Magyarországon. *Zúduló sasok: Új honfoglalók – besenyők, kunok, jászok – a középkori Alföldön és a Mezőföldön*, ed. Gábor Hatházi et al. (Gyula, 1996), 7–36; Gábor Hatházi. Besenyők éskunokaMezőföldön. *Zúduló sasok*, 37–56; László Selmeczi. Régészeti ásatások a Nagykunsaágon. *Zúduló sasok*, 57–66; Idem. A jászok betelepülése a régészeti leletek tükrében. *Zúduló sasok*, 67–80.

¹⁶⁵ Д. Кришто присвятив окрему статтю актовим документам, які описують впорядковані середньовічні поховання в Угорщині, у т.ч. печенізькі (в Угорщині з 1100 р. існував закон про обов'язковість поховання на прицерковних кладовищах): Gyula Kristó. Sirhelyekrevonatkozó adatokkorai. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae.* Vol. 71. (1981), 21–28.

Європи до Візантії¹⁶⁶. Угорцям не шкода було віддати печенігам заболочені землі, які були мало придатні для землеробства, однак годилися для випасу худоби.¹⁶⁷ Ференц Хорват (Ferenc Horváth) і Габор Хатхазі вважають, що печенізьке населення в Угорщині часів Арпадів (11-13 ст.) не було чисельним – 1-2% від загального або навіть менше.¹⁶⁸

Археологічному вивченню залишків діяльності печенігів, огузів, половців та ясів присвячено роботи Арпада Надя (Árpad Nagy, 1945-1989)¹⁶⁹, Ласло Шельмеці (László Selmeczi)¹⁷⁰, Габора Хатхазі¹⁷¹, Андраша Палоці-Хорвата (András Pálóczi-Horváth)¹⁷². Певна увага приділяється вивченню антропометричному

¹⁶⁶ Gábor Hatházi. Besenyők éskunokaMezőföldön, [карта на сторінці] 40. Розселення куманів у Мезефьольді (Mezőföld) – див. карту на ст. 49. Всього на території сучасної Угорщини нараховують 150 відомих поселень печенігів: *Hungarian Archaeology at the Turn of the Millennium*, ed. Zsolt Visy. (Budapest, 2003), 389. Палоці-Хорват оцінює їх кількість більш скромно: 46 поселень, де власниками домоволодінь були печеніги, і від 30 до 32 сіл, які були повністю або частково печенізькими: András Pálóczi-Horváth. *Peoples of eastern origin in Medieval Hungary. The cultural heritage of Pechenegs, Uzes, Cumans and the Jász*, 265.

¹⁶⁷ Gábor Hatházi. Besenyők éskunokaMezőföldön, 43–44.

¹⁶⁸ Ferenc Horváth, Gábor Hatházi. Печенеги и куны. Археологическое наследие, 11.

¹⁶⁹ Árpad Nagy. Eger környéki és tiszavidéki besenyő települések a X-XI. században: Kísérlet a magyarországi besenyők régészeti hagyatékának meghatározására. *Egri Múzeum Évkönyve*. (1969), 7, 129–157.

¹⁷⁰ László Selmeczi. A szállástó a faluig. Adatok a magyarországi kunok településtörténetéhez. *Arany János Múzeum Közleményei*, (1986), 4, 193–213; Idem. A kunok nomadizmusának kérdéséhez. *Hermane Ottó Múzeum Évkönyve*. 25–26. (1986–1987), 177–187; Idem. *A Négyszállási I. számú jász temető*. (Budapest, 1992); *Régészeti-néprajzi tanulmányok a jászokról és a kunokról*. (Debrecen, 1992).

¹⁷¹ Gábor Hatházi. A besenyő megtelepedés régészeti nyomai Fejér megyében. *Savaria: a Vas megyei múzeumok értesítője*. 22/3. (1996), 223–248.

¹⁷² Библиографія праць А. Палоці-Хорвата на 2014 р.: Pálóczi Horváth András publikációinak jegyzéke. “*Carmen miserabile*”. *A tatárjárás magyarországi emlékei. Tanulmányok Pálóczi Horváth András 70. születésnapja tiszteletére*, ed. (Kecskemét, 2014), ed. Szabolcs Rosta, György V. Székely, 9–20. Кілька важливих: András Pálóczi-Horváth. Situation des recherches archéologiques sur les Comans en Hongrie. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. Vol. 27. (1973), 2, 201–209; Idem. L’immigration et l’établissement des Comans en Hongrie. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. Vol. 29. (1975), 3, 313–333; Idem. Le costume Coman au moyen âge. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*. Vol. 32. (1980), 1–4, 403–427.

вивченню решток з поховань кочівників, новим перспективним напрямком є вивчення ДНК з поховань кочівників¹⁷³.

Особливо слід виділити монографію А. Палоці-Хорвата – *Печеніги, Кумани, Яси: степові народи у середньовічній Угорщині*¹⁷⁴, яка вийшла кількома мовами. Незважаючи на спеціалізацію автора на матеріальній культурі (реконструкція поселень, одягу), Палоці-Хорват опирається в основному на писемні джерела, а археологічні знахідки подано в якості ілюстрацій (розділ про печенігів ілюстровано, серед іншого, зображеннями листоподібних амулетів та вудил без переги ну)¹⁷⁵. У науково-популярній манері автор розповідає коротку історію печенігів, їхніх стосунків з угорцями та сусідніми державами, основні риси матеріальної культури, історію поселення в Угорщині¹⁷⁶. Початки міграції печенігів в Угорщину дослідник пов'язує з печеніго-візантійськими конфліктами¹⁷⁷. У 2014 р. вийшов доповнений свіжими археологічними даними та більш розгорнутий (додано розділ про узів) варіант цієї монографії¹⁷⁸.

Загальні роботи з археології кочівників залишили І. Ердеї¹⁷⁹,

¹⁷³ Див.: Антония Марчик. Антропологическая характеристика средневекового кунского и венгерского населения (краткий обзор). *Труды Института востоковедения РАН, Тюркские кочевники в Азии и Европе: цивилизационные аспекты истории и культуры*, 114-119. Erika Bogácsi-Szabó et al. Mitochondrial DNA of ancient Cumanians: culturally Asian steppe nomadic immigrants with substantially more western Eurasian mitochondrial DNA lineages. *Human Biology*, 2005, October, 77(5), 639–62.

¹⁷⁴ András Pálóczi-Horváth. *Besenyők, Kunok, Jászok* (Budapest, 1989). Варіант англ. мовою: *Pechenegs, Cumans, Iasians: steppe peoples in medieval Hungary* (Budapest, 1989).

¹⁷⁵ András Pálóczi-Horváth. *Pechenegs, Cumans, Iasians: steppe peoples in medieval Hungary*, 19-21, 34.

¹⁷⁶ Ibidem, 7–38.

¹⁷⁷ Ibidem, 31. Ф. Хорват та Г. Хатхазі пишуть про цих печенігів як про переселенців “другої хвилі” (першою були печеніги, які селилися в Угорщині за часів Такшона), і вважають, що переселенці другої хвилі отримали більші привілеї і довше зберегли свою етнічну ідентичність (Ferenc Horváth, Gábor Hatházi. Печенеги и кунь. Археологическое наследие, 14).

¹⁷⁸ András Pálóczi-Horváth. *Peoples of eastern origin in Medieval Hungary. The cultural heritage of Pechenegs, Uzes, Cumans and the Jász.*

¹⁷⁹ István Erdélyi. *A Bajkáltól a Balatonig. Régészeti adatok a töröknyelvű népek történetéhez.* (Budapest 1997).

Ч. Балінт¹⁸⁰. Окремої згадки заслуговує точка зору Балінта на те, що він називає *Steppenfixierung* або *Orient-preference* у централь-но- та східноєвропейській археології¹⁸¹. Угорський археолог вважає, що неправильно сліпо переносити традиції матеріальної культури азійських кочівників на народи (аварів, угорців, болгар та ін.), які тривалий час перебували під впливом своїх європейських сусідів. Балінт фактично заликає угорську історичну відмовитися від захоплення кочовим походженням угорців, натомість підкреслює їхню європейську сутність. Один з провідних угорських медієвістів Ференц Макк у творі *Угорська зовнішня політика 896-1196* пише: “Не викликає сумніву, що боротьба угорських королів захищала європейську цивілізацію та християнство від східних кочівників”¹⁸².

Таким чином, угорська історіографія за 150 років пройшла шлях від гордості кочовим походженням угорців, їхнім спорідненням з іншими кочівниками, які у X–XI ст. мешкали та території Північного Причорномор’я – печенігами, узами, половцями, від пошуку східної першобатьківщини, угорського туранізму, до певного заперечення чи применшення ролі кочівників в історії Угорщини, яке проявляється у запереченні неугорського характеру пізньокочівницьких поховань та інших знахідок (глиняних котлів, вудил без перегину) не тільки на території історичної Угорщини, але і земель, якими проходили угорці на шляху до “набуття батьківщини”, низькій оцінці відсотку неугорського кочового населення в середньовічній Угорщині, підкресленні європейського шляху середньовічної Угорщини¹⁸³. На нашу думку, велику роль у такій зміні тенденцій відіграв політичний фактор.

Якщо у середині XIX – середині XX ст. угорські інтелектуали намагалися протиставити пангерманізму та панславізму хоча б позірний союз східних (“туранських”) народів, певний

¹⁸⁰ Csanád Bálint, *Die Archäologie der Steppe. Steppenvölker zwischen Volga und Donau vom 6. bis zum 10. Jahrhundert*, ed. Falko Daim. (Köln, 1989).

¹⁸¹ Csanád Bálint. On “Orient-preference” in archaeological research on the Avars, proto-Bulgarians and conquering Hungarians. in *Post-Roman towns, trade and settlement in Europe and Byzantium. Vol. 1. The Heirs of the Roman West*, ed. Joachim Henning. (Berlin, New York, 2007), 545–562, 547.

¹⁸² Ferenc Makk. *Ungarische Aussenpolitik (896-1196)*, 84.

¹⁸³ Примітно, що населення сучасної Угорщини є фактично моноетнічним – більше 98% назвали себе угорцями: Gabriella Vukovich. *Mikrocensus 2016 – 12. Nemzetiségi adatok. Hungarian Central Statistical Office.* (Budapest, 2018). http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/mikrocensus2016/mikrocensus_2016_12.pdf

час підкреслювали кочовий характер середньовічних угорців (дійшло до заперечення спільності мови та походження угорців з осілими та миролюбними фіно-угорськими народами), шукали природного союзника в особі Туреччини, а лідери угорських нацистів вірили у вищість тюрко-угорської раси від інших європейців, у т. ч. від германців (Ференц Салаші навіть сповідував своєрідну ідеологію хунгаризму)¹⁸⁴, то після 1945, а особливо після поразки угорського повстання 1956 р. частина угорських істориків завела мову про позитивний та плідний характер стосунків угорців зі “слов’янами” та негативний – з кочівниками та “германцями”. Падіння Берлінського муру і соціалістичного режиму в Угорщині, входження країни до ЄС супроводжується одночасним запереченням важливості неугорських кочівників (печенігів, ясів, кунів) в історії середньовічної Угорщини, підкресленням європейськості угорців та Угорщини.

Однак політичні тенденції у гуманітарних студіях Угорщини не применшують важливої ролі, яку відіграють угорські сходинки, історики та археологи у вивченні пізніх кочівників (печенігів, узів, половців, монголо-татар) Східної Європи.

Mykola MELNYK. From Admiring the Nomads to Moving Away from the *Steppenfixierung*: Paradoxes of the Hungarian Historiography in the Study of Pechenegs, Uzes, and Cumans.

Modern national historiographies emerged as part of the national awakenings in Central Europe. The origin of the Hungarians, the conquest of the homeland, the presence of Hungarians in Europe, and coexistence with other peoples –those were the key issues raised by the representatives of the Hungarian historiography.

The first extant written sources on the Hungarian history (such as Gesta Hungarorum) identified the Hungarians’ ancestors with other nomads –Pechenegs, Uzes, and Cumans – who at one time migrated from Asia to Europe. The interest in nomads in the 19th and early 20th century was largely determined by political factors. Surrounded by Slavic and Germanic peoples, Hungary felt endangered by and in threat of isolation due to the rise of Pan-Germanism and Pan-Slavism, as well as the national revival of Romanians.

¹⁸⁴ Stanley G. Payne. A History of Fascism, 1914–1945. (Madison, 1996), 272.

That is why Hungary's political elite focused on contacts with Turkey and the East in general, and scholars reasonably searched for eastern roots of the Hungarians studying the Hungarian history in connection with the history of other nomads and taking a great interest not only in Finno-Ugric but also in Turkic languages, as well as in Latin, Byzantine and Oriental written records on the history of Hungarians, Pechenegs, and Cumans. The warlike nature of the nomads was contrasted with the 'peaceful' peoples inhabiting the North Europe (Sami, Finns, Komi, etc.). This is how the phenomenon of Hungarian Turanism emerged.

The achievements of the Hungarian historiography in the 19th and early 20th century in the study of non-Hungarian nomads in Hungary (P. Horvóth, Gy. Fejür, L.von Szalay, P. Hunfalvy, Gy. Pauler, I. Györfös, J. Jerney, B. Kossónyi, I. Polóny, J. Belitzky, I. Kniezsa, L. Madarassy, Gy. Miskolczi, Gy. Müszóros), their archaeological records (G. Nagy, Gy. Nagy Kislúghi, Sz. Kólmón, N. Fettich), their languages, Byzantine and Oriental chronicles (G. Kuun, M. Kmosky, Z. Gombocz, Gy. Nümeth, G. Fehür, Gy. Moravcsik, Gy. Gyurffy, L. Rósonyi, M. Gyyni) are largely attributable to the fascination with the nomads prevalent in the Hungarian historiography at the time.

The political situation after the defeat of Hungary in WWII and so much so after the Revolution of 1956, forced some Hungarian scholars (E. Lüderer, I. Bertünyi, A. Bartha) to write about the negative impact of the nomads and Germanic peoples as opposed to the positive impact of the Slavs in the Hungarian history. Nevertheless, the archaeological, medieval, oriental, and Byzantine studies in Hungary, even during the communist rule, greatly succeeded in exploring the history of Pechenegs, Uzes, and Cumans within the framework of the Hungarian and European history (K. Czeglüdy, A. Ryna-Tas, I. Zimonyi, I. Erdülyi, A. Pólyecz-Horvóth, G. Hathózi, L. Selmeczi, G. Kristy).

The fall of the Berlin Wall and the EU membership have brought about some changes in the overall trends of Hungarian historians when referring to their nomadic past and the nomads, who accompanied the Hungarians along the historic path. Csanád Bölint, one of the leading Hungarian archaeologists, has stated the need to move away from the Steppenfixierung (or Orient-preference) and to pay more attention to the European component of Hungarian early history. But even so, the political trends in Hungary's humanities studies do not downplay the role of Hungarian orientalists, historians, and archaeologists in the studies of the East Europe's late nomads.

Keywords: Hungarian Historiography, Pechenegs, Uzes, Cumans.